

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

Кафедра бізнесу та управління персоналом

Проблеми підприємництва у період воєнного стану

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – перший (бакалаврський)

Виконав: студент IV курсу, групи 476,
денної форми навчання
спеціальності 076 Підприємництво, торгівля та біржова діяльність
(освітня програма: Економіка та організація бізнесу)

Кавуля Максим _____

Науковий керівник:
к.е.н., доц. Кіндзерський В.В. _____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № ____

від „__” _____ 2025 р.

зав. кафедри _____ к.е.н., доц. Водянка Л.Д.

Чернівці – 2025

АНОТАЦІЯ

Кавуля М. Проблеми підприємництва у період воєнного стану

Рукопис. Кваліфікаційна робота на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 076 Підприємництво, торгівля та біржова діяльність (ОП Економіка та організація бізнесу). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2025 У роботі розглядаються теоретичні засади розвитку підприємництва, аналізується його еволюція та сучасні тенденції в різних секторах економіки. Особливу увагу приділено дослідженню стану українського бізнесу в умовах воєнного стану, що почався у 2022 році, та його впливу на підприємницьку діяльність у регіональному аспекті.

Проаналізовано проблеми, з якими зіткнулися підприємці, а також адаптаційні механізми, що сприяють виживанню та розвитку бізнесу в кризових умовах. Окремо розглянуто перспективи розвитку підприємництва в Україні, можливі шляхи його підтримки та стимулювання економічного зростання.

Робота пропонує стратегічні підходи до стабілізації підприємницької діяльності та визначає ключові напрями її розвитку в сучасних умовах.

Ключові слова: підприємництво, бізнес, адаптація, повоєнна відбудова, стратегія підприємництва.

ABSTRACT

Kavulia M. Challenges of Entrepreneurship During Martial Law

Manuscript. Qualification thesis for obtaining the first (bachelor's) level of higher education in the specialty 076 Entrepreneurship, Trade, and Exchange Activities (Educational Program: Economics and Business Organization). Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Chernivtsi, 2025

The paper examines the theoretical foundations of entrepreneurship development, analyzing its evolution and contemporary trends in various economic sectors. Particular attention is paid to studying the state of Ukrainian business under martial law, which began in 2022, and its impact on entrepreneurial activity at the regional level.

The study analyzes the challenges faced by entrepreneurs and the adaptation mechanisms that contribute to business survival and growth in crisis conditions. Additionally, the prospects for entrepreneurship development in Ukraine, possible support measures, and strategies for economic growth stimulation are explored.

The work proposes strategic approaches to stabilizing entrepreneurial activity and identifies key directions for its advancement in the current environment.

Keywords: entrepreneurship, business, adaptation, post-war recovery, entrepreneurship strategy.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Максим КАВУЛЯ

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА.....	6
1.1. Еволюція теорії розвитку підприємництва.....	6
1.2. Тренди підприємницького господарювання в галузях економіки..	20
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПОТРЕБИ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ.....	27
2.1 Дослідження українського підприємництва на початку введення воєнного стану у 2022 році	27
2.2 Особливості підприємницької діяльності в умовах воєнного стану в Україні.....	37
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ	46
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	66

ВСТУП

Актуальність теми. Підприємництво відіграє ключову роль у науково технічному прогресі та інноваційному розвитку соціально-економічних процесів, формуючи добробут країни. У процесі його становлення та зростання відбувається інтеграція економічних і соціальних благ у суспільство.

Російсько-українська війна значно вплинула на бізнес в Україні,

особливо на малий та середній. Багато підприємств були змушені зупинити діяльність або скоротити персонал, що спричинило зростання безробіття та економічні труднощі. Війна негативно позначилася на інвестиціях у малий бізнес: за даними Світового банку, у 2022 році обсяг прямих іноземних інвестицій в Україну становив лише 2,5 мільярда доларів США – на 60% менше, ніж у 2021 році. Серед основних викликів для підприємництва – спад попиту на товари та послуги, подорожчання сировини та енергоресурсів, труднощі з кредитуванням, а також загроза життю підприємців і працівників.

Це дослідження є вкрай актуальним, оскільки стан малого бізнесу в умовах війни має важливе національне та міжнародне значення. Було проаналізовано низку наукових праць щодо функціонування малого підприємництва до війни, щоб оцінити масштаби його змін через повномасштабне вторгнення. Зокрема, розглядалися роботи Дж. С. Анга, А. О. Крисака, О. С. Мусятовської, С. М. Солованюк, Курбанова А. Б. та інших дослідників. Окрім того, велика кількість науковців – О. І. Тимченко, Ю. Чалюк, Т. Сак, І. Більо, Ю. Ткачук, Т. Куклінова, Т. Черничко, В. Грицко, В. Тимошук та інші – аналізували стан малого бізнесу в умовах війни. У межах дослідження було вивчено їхні роботи та визначено ключові проблеми, з якими стикаються українські підприємці.

Метою цього дослідження є аналіз впливу російсько-української війни на розвиток підприємництва в Україні та визначення основних проблем, з

5

якими стикається бізнес. Відповідно до загальної концепції дослідження та його мети були визначені такі **завдання**:

- вивчення розвитку підприємництва на українських землях; • аналіз сутності, критеріїв, моделей, технологій, тенденцій і перспектив функціонування підприємств у сучасних умовах; • характеристика стратегічних підходів до довгострокового розвитку суб'єктів господарювання та визначення основних факторів їх реалізації в українських компаніях;
- дослідження стану підприємництва України у період воєнного стану; •

оцінка впливу війни на малий та середній бізнес у різних регіонах країни;

- визначення механізмів підтримки підприємництва під час війни та їхня роль у майбутньому розвитку;

- аналіз можливих програм підтримки бізнесу в умовах війни та післявоєнного відновлення.

Об'єктом дослідження є механізми регулювання та забезпечення ефективного розвитку підприємництва в умовах нестабільного зовнішнього середовища. **Предметом** дослідження виступають науково-методичні та практичні аспекти впровадження технологій, механізмів і інструментів управління підприємницькою діяльністю в Україні.

Методологічну основу дослідження складають праці вітчизняних та зарубіжних економістів, які аналізують розвиток підприємництва, функціонування ринку товарів і послуг. Інформаційною базою є офіційні статистичні дані України та інших держав, законодавчі й нормативні акти, а також офіційні документи органів місцевого самоврядування.

Обсяг і структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи без додатків становить 73 сторінки. Список використаних джерел налічує 84 найменувань.

6

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА

1.1 Еволюція теорії розвитку підприємництва

Історія розвитку людства та соціально-економічних систем пройшла довгий шлях еволюції. Впродовж століть відбувалися зміни, що сприяли пошуку ефективних механізмів господарювання для задоволення суспільних потреб. Зокрема, підприємництво утвердилося як важливий інструмент

організаційно-економічного прогресу, підвищення добробуту, впровадження якісних змін і стимулювання соціального розвитку.

Теорія і практика підприємництва формувалися через постійний пошук шляхів оптимального задоволення потреб людства. Стрімкі економічні та соціальні трансформації, започатковані і здійснювані людьми, сприяли розвитку правових, організаційних та економічних характеристик підприємництва, а також визначенню його ролі у вирішенні соціальних проблем.

Еволюція підприємницької діяльності відбувається через науково практичні розробки механізмів забезпечення різних рівнів добробуту. Підприємництво активно інтегрується у різні сфери життя – економіку, соціальні процеси, управління, господарські системи. Іншими словами, його вплив поширюється на всі ключові аспекти розвитку суспільства.

Головним чинником формування теорії і практики підприємництва як організаційно-економічної моделі є задоволення людських потреб. На сьогодні підприємництво залишається найбільш ефективною системою господарювання, яка поєднує конкурентність, демократичність і прогресивність. Його концепції та практичні засади постійно змінюються, адаптуючись до сучасних викликів та умов.

Науково-методичні основи теорії підприємництва сформувалися у

7

цілісну систему концептуального пізнання. Досліджуючи оптимальні методи та механізми досягнення виробничих, господарських і загальнодержавних цілей, людство постійно вдосконалює матеріальні засади цивілізації, і підприємництво є одним із ключових чинників цього процесу.

Дискусії щодо підприємництва мають глибокі історичні корені – вони згадуються ще у працях античних мислителів, зокрема Арістотеля та Платона, які досліджували питання державного управління, організації торгівлі та фінансового обміну. Історичний розвиток підприємництва як форми господарювання та сфери економіки триває століттями, відповідаючи на

постійну потребу в інноваціях. Визнання підприємництва як соціально економічного феномена тісно пов'язане з його здатністю до інноваційного розвитку.

Особливе значення у формуванні теорії підприємництва має середньовічна епоха – період становлення принципів торгівлі, обміну та закріплення ринкових механізмів. У цей час дослідники акцентували увагу на економічній поведінці, процесах обміну товарами та послугами, розподілі праці та спеціалізації виробництва для забезпечення науково-технічного прогресу. Підприємництво в середньовічному суспільстві реалізовувалося переважно через натуральне господарство, яке забезпечувало людей товарами першої необхідності. Також активно розвивалася система поділу праці та формувалася історична концепція ринку.

Класична теорія підприємництва сформувалася пізніше, після тривалого розвитку державних та господарських систем. Практика підприємницької діяльності була зосереджена на пошуку ефективних шляхів створення і накопичення капіталу для покращення матеріального добробуту населення. Поняття «підприємництво» має безліч визначень, але всі вони сходяться на тому, що це діяльність, спрямована на виробництво товарів і послуг, заснована на отриманні прибутку та супроводжувана ризиком. Таке трактування є загальноприйнятим у наукових колах.

Однак науковий підхід до підприємництва постійно змінюється – його

8

концепція еволюціонує, з'являються нові напрямки та моделі ведення бізнесу. Сучасна практика підприємництва включає інноваційні форми, такі як соціальне та екологічне підприємництво, що відображає зміни в економічній парадигмі.

За Р. Кантільоном підприємництво визначається як діяльність суб'єктів господарювання – організацій, структур, підприємств – що ефективно поєднують фактори виробництва для досягнення прибутку. Й. Шумпетер, у свою чергу, розглядав підприємництво як здатність реалізовувати новаторські

ідеї конкурентоспроможного та раціонального господарювання з метою отримання прибутку.

У національній економічній думці домінує шumpетерівське розуміння підприємництва як джерела інновацій у господарській діяльності. Ця концепція лежить в основі організаційно-економічних засад підприємництва, проте здебільшого вона зосереджена на отриманні прибутку без значного соціального аспекту. З розширенням соціальних функцій економіки роль підприємництва змінюється, впливаючи на визначення його сутності. Наприклад, соціальне підприємництво, яке має безприбутковий характер, але функціонує на підприємницьких засадах, демонструє нові можливості для адаптації господарювання до сучасних викликів.

Виробничий підхід ґрунтується на постійному пошуку нових, ефективних методів підвищення продуктивності та їхнього впровадження у виробничий процес [41]. Однак організаційно-економічні засади підприємництва варто розглядати ширше – як соціально-економічне явище, що поєднує економічні та соціальні аспекти у ринковому господарстві. Такий методологічний підхід вважається доцільним, адже процес соціалізації господарських систем постійно поглиблюється.

Формування теорії підприємництва має етапний характер, адже поступове вивчення закономірностей розвитку держави, економіки та ринку привело до загальноприйнятого розуміння його засад. Відтак, економічні питання нерозривно пов'язані з дослідженням підприємництва через

9

організацію господарських процесів, соціальні аспекти та економічні результати.

Теорія підприємництва, зокрема його соціалізація та розвиток, еволюціонує в межах концепції суспільного й індивідуального багатства. Соціальні основи господарювання, а отже, і розвиток підприємництва, згадуються у працях античних мислителів, класичних економістів та численних дослідженнях історії економічної думки [6; 12; 32; 34; 39; 43; 48;

64; 65; 70; 72]. Впродовж історії людство прагнуло знайти ефективні моделі господарювання, і підприємництво стало однією з найбільш значущих та науково обґрунтованих економічних концепцій.

Перші систематизовані знання про підприємництво були запропоновані засновниками класичної економічної науки. Відповідно до висновків енциклопедично-довідкових видань та інших публікацій [27; 30; 51; 66; 70; 75], підприємництво – це соціально-економічний феномен, який як процес, явище та діяльність є важливим чинником науково-технічного прогресу та економічного добробуту суспільства.

Основоположні дослідження підприємництва містяться у працях Р. Кантільона [11], А. Сміта [65], Д. Рікардо [34], Ж.-Б. Сея [27], А. Тюрго [66] та інших класиків економічної теорії. Представники меркантилізму описували підприємництво через торговельну модель господарювання. Як зазначають сучасні дослідники, Р. Кантільон у своїй роботі «Нариси про природу торгівлі» [11] представив ключові аспекти підприємницької діяльності. Елементи підприємницької теорії також містяться у працях фізіократів, зокрема Ф. Кене [11], який наголошував на ролі фермерства як однієї з форм підприємництва.

У загальнотеоретичному обґрунтуванні ідеології підприємництва, зокрема його соціально-економічного значення, вагоме місце займають наукові концепції провідних економістів. А. Сміт [65] сформував класичну теорію економічного розвитку та створення багатства народів. Д. Рікардо [65] досліджував зв'язок між економічним зростанням та наявністю ресурсів. Ж.-

10

Б. Сей [11] заклав основи теорії ринкових законів. Т. Мальтус [11] аналізував взаємозалежність вартості, її розподілу та народонаселення. Дж. Стюарт Мілль [11] адаптував класичні економічні принципи до моделі сучасного ліберального ринку.

Представники маржиналізму [7; 11] розробили концепцію граничної корисності, що має прямий зв'язок із підприємництвом. А. Маршалл [11]

досліджував оцінку витрат і пропозицію благ у межах підприємницької системи. У класичній теорії розміщення виробництва [11] вивчався вплив розташування підприємств на їхню ефективність. Т. Веблен [11] запропонував методологічний аналіз взаємозв'язку між філософією господарювання, діловими трансакціями та інституційним функціонуванням підприємств. М. Вебер [14-15] визначив соціально-психологічні особливості підприємницького господарювання в контексті організаційної взаємодії. Й. Шумпетер [11; 75] довів вирішальну роль інновацій у формуванні конкурентоспроможності та ефективності підприємницької діяльності як соціально-економічного явища.

Послідовне накопичення знань та розширення сфер дослідження підприємницької діяльності сприяло визнанню її як важливої економічної, соціальної та політичної продуктивної сили. Підприємництво також розглядається як організаційно-економічна система, що забезпечує впровадження інновацій та нових способів ведення господарської, виробничої та соціальної діяльності.

Сучасні дослідження підприємництва характеризуються інноваційним підходом до вивчення його проблематики. Більшість науковців орієнтуються на створення механізмів сталого та інклюзивного економічного розвитку. У контексті аналізу еволюції теорії підприємництва можна виокремити її ключові концептуальні риси відповідно до визначених критеріїв (табл. 1.1).

У довідкових та енциклопедичних джерелах [27; 66], а також у фундаментальних дослідженнях розглядаються різні концепції підприємництва та господарської діяльності, зокрема новаторська (Й.

11

Шумпетер [27; 75]) і кейнсіанська (Дж. Кейнс [27]).

Таблиця 1.1

Концепції теоретичних основ підприємництва*

Концепції підприємництва – спосіб пізнання та сукупність ідей, положень про сутність підприємництва і підприємницької функції, а також їхніх змін у процесі еволюції [53] – здобули поширення в працях таких ідеологів підприємницької моделі економіки як: <i>Р.Кантильон, Дж. Тюнен, Г. Мангольт, Ф. Найт, Ж.-Б. Сей, А. Сміт, Дж. Мілля, П. Друкер, А. Маршалл, Л. Вальрас, Й. Шумпетер, Л. Мізес, Ф. Хаєк, Т. Веблен, Дж. Гелбрейт, М. Фрідмен, О. Уільямсон, Р. Коуз</i>		
Концепція	Характеристики суті	Кваліфікація аспектів соціалізації підприємництва
Новатора Шумпетера [11; 27; 75]	Підприємництво – діяльність, спрямована на отримання прибутку, що досягається завдяки інноваціям	Інноваційність як чинник утвердження підприємництва та визнання його результатів на ринках і в соціумі
Кейнсіанська[27]	Підприємництво як модель господарювання, здійснюваного поєднання економіко психологічних здібностей підприємця з раціональною діяльністю держави	Збалансування економічних інтересів – підприємців – і соціальних – суспільства за рахунок заходів державної політики регулювання
Фірми [27]	Підприємництво як організаційно економічні перетворення ресурсів, праці капіталу в конкурентному середовищі для спрямування на ринок затребуваного товару	Організація внутріфірмових процесів і забезпечення ефективного просування товару на ринок
Підприємницького доходу[27]	Діяльність, спрямована на ефективне здійснення ділових операцій – перевищення доходів над витратами	Ефективне здійснення ділових операцій

**Адаптовано з аналізу джерел [3; 4; 5; 11; 19; 21; 22; 27; 34; 75; 81]*

Концепції фірми були запропоновані Р. Коузом, О. Уільямсоном, А. Алчіаном і Г. Демсецем [16; 27]. Теорія підприємницького доходу представлена у працях Й. Тюнена, А. Тюрго та Дж. Мілля [27]. Концепція добробуту досліджувалася А. Смітом, Д. Рікардо, А. Маршаллом та іншими [27; 28; 34; 65].

Сучасні концепції інституціоналізації підприємництва та формування соціально спрямованої моделі господарювання розглядають такі вчені: Ю. Бондар, З. Галушка, Л. Забуранна, В. Іванишин, Г. Калетнік, А. Колот, С. Король, Б. Косович, О. Красноруцький, П. Макаренко, О. Мороз, О. Прутська, К. Пугачова, Ю. Лупенко, М. Малік, Ю. Коваленко, О. Шпикуляк, О.

12

Загурський, О. Згурська. Вони аналізують принципи організації господарської діяльності та підприємництва у контексті сталого розвитку територій, з урахуванням особливостей підприємницької моделі господарювання.

Аналізуючи еволюцію теорії підприємництва, варто зазначити, що перше систематизоване визначення цього явища запропонував Р. Кантільон [27]. Як зазначено у його працях, він вважав підприємця індивідом, який здатний передбачати майбутні ризики й готовий брати на себе відповідальність за їхні наслідки, сподіваючись на отримання прибутку [27].

Ідею Кантильона підтримали Дж. Тюнен (теорія розміщення виробництва) і Ф. Найт (концепція ризику та невизначеності у підприємницькій діяльності), які наголошували на важливості здатності підприємця прогнозувати ринкову кон'юнктуру та оцінювати переваги товарів, що втілюють інноваційність. Таким чином, про підприємницькі новації згадувалося ще до появи визнаної теорії Й. Шумпетера [75].

Представники австрійської школи – К. Менгер [28], Ф. Візер [6], Ф. Хайек, Є. Бем-Баверк [27] – довели взаємозв'язок ринкової координації та підприємництва, наголошуючи на важливості ринкової інформації для успішного просування товарів і послуг. Водночас їхні наукові концепції ґрунтуються на ідеях Кантильона [11].

Соціологічні аспекти підприємництва досліджував М. Вебер [14-15], який розглядав соціальну природу господарських відносин, аналізуючи взаємозв'язок між суспільством та економікою, господарською діяльністю та її соціальними інтересами [15]. Такий підхід є сучасною перспективою для вивчення розвитку підприємництва та його організаційно-економічної соціалізації.

Як уже зазначалося, вагомий інноваційний внесок у формування теорії підприємництва здійснив Й. Шумпетер [75], який заклав основу наукової парадигми, що визначає підприємництво як продуктивну силу, ефективність якої забезпечується інноваціями. За Й. Шумпетером [75], підприємець – це носій нових управлінських та організаційних здібностей, що через системне

13

впровадження інновацій забезпечують ефективність, конкурентоспроможність і соціальну спрямованість бізнесу. Він є глобальним стейкхолдером, що створює умови для прогресу, економічного зростання та добробуту, а також реалізує механізми вирішення соціальних проблем через соціалізацію своєї діяльності та її результатів.

Крім того, важливість підприємництва як рушійної сили економіки обґрунтована у працях Й. Шумпетера [75]. Досліджуючи циклічність

економічного розвитку, він довів, що добробут нації залежить від економічної та соціальної ефективності підприємництва. «Завдяки своєму інноваційному статусу, підприємець забезпечує формування добробуту, втілюючи інноваційну модель економічного зростання, але головний мотив такої діяльності – підприємницький прибуток» [75]. Отримання прибутку є основним стимулом для впровадження інновацій, тому економічна функція підприємництва невіддільна від його соціального аспекту.

Позиція Й. Шумпетера [75] щодо підприємництва як соціального феномена полягає в тому, що: «...ділянка економічних фактів обмежена передусім поняттям економічної діяльності. Кожна людина тією чи іншою мірою змушена здійснювати цей вид діяльності... проте, коли відбувається фахова спеціалізація членів соціальних груп, ми можемо відмежувати класи людей, діяльність яких має переважно економічний чи комерційний характер, від тих, у чийй діяльності економічний ефект затьмарюють інші» [75]. Соціальна значущість підприємництва визначається його роллю в економічному розвитку спеціалізованих соціальних груп.

Також доведено, що «підприємець – це не професія і зазвичай не тривалий статус, підприємці не створюють соціального класу в строгому сенсі, як, наприклад, землевласники, капіталісти чи робітники» [75]; «підприємці – це особливий тип суб'єктів, а їхня поведінка – особлива проблема, рушійна сила великої кількості важливих явищ» [75]. Саме цим пояснюється соціально

економічне значення підприємництва, яке ґрунтується на інноваціях, конкуренції, прагненні оптимізувати господарські процеси та виробництво

14

для максимізації прибутку.

Ця концепція відповідає класичній моделі економічного підприємця, який використовує свої знання, навички та ресурси для досягнення конкурентоспроможного результату, що гарантує покращення умов життя.

Ділова активність підприємництва нерозривно пов'язана із соціальною

ефективністю, що підтверджується класифікацією факторів соціалізації. Взаємозалежність соціального та економічного аспектів є ключовою у формуванні теорії підприємництва, відображаючи їхню спільну еволюцію. Крім того, значну увагу приділено соціологічним теоріям організації підприємницького процесу, адже в умовах ринку економічна функція підприємництва трансформується у соціальну через організаційно-економічні механізми.

Наукові концепції підприємництва, що розроблялися переважно в країнах із розвиненою ринковою економікою, відіграли важливу роль у формуванні загальної парадигми. Однак вагомий внесок у становлення підприємництва та його еволюцію в Україні здійснили вітчизняні науковці. У їхніх дослідженнях домінує соціально-економічний аспект господарювання, а кооперування є однією з найбільш поширених моделей. Як зазначено у хрестоматії С. Злупко [70], значний вплив мали такі мислителі:

- А. Шептицький – аналіз соціальних аспектів господарювання, активність підприємців та зростання власності;

- М. Туган-Барановський – кооперативні механізми, розподіл соціальних і економічних благ, організаційні форми підприємництва;
- Б. Мартос – кооперування як фактор успішного розвитку підприємців;
- Є. Храпливий – проблеми організації життя та ведення бізнесу через кооперативні принципи [70].

У сучасному інформаційному просторі з'явилися нові трактування підприємництва з позиції функціонального підходу:

- як організаційне новаторство у виробництві (С. Мочерний [27]);
- як інноваційна та ризикова діяльність, орієнтована на прибуток (З.

15

Варналій [13]);

- як явище, що базується на всеосяжній інноваційності та конкурентоспроможності (В. Зянько [31]);

- як інституційний феномен, що розвивається у процесі пошуку

найефективніших шляхів задоволення потреб (О. Шпикуляк [74]). Ці визначення співзвучні з шумпетерівською ідеологією, де підприємець є ключовим елементом економічної системи. Вони також акцентують увагу на єдності підприємництва та інновацій, а конкурентоспроможність залишається основним фактором успішного функціонування на ринку.

Історична ретроспектива розвитку підприємництва в Україні має свої особливості. Підприємницька діяльність була поза законом майже весь XX століття, хоча її засади залишалися актуальними ще з часів Київської Русі. Тоді подібні до підприємництва форми господарювання мали державницький характер та були орієнтовані на міжнародну торгівлю. У період після Київської Русі, з виникненням капіталістичного устрою й до початку XX століття, підприємництво в Україні розвивалося за законами раннього ринку, зберігаючи риси феодальної економіки.

Реагуючи на потребу забезпечення ефективності дрібних власників, особливо у сфері сільського господарства, підприємництво на українських землях часто приймало форму кооперативів. Ця практика ґрунтується на економічних концепціях, розроблених М. Туган-Барановським [69]. Проте, після входження України до складу радянської імперії, розвиток підприємницької теорії був зупинений, а сама ідея підприємництва не поширювалася. Економіка набула одержавленого, централізованого характеру, що стримувало інтеграцію сучасних світових підходів до підприємництва аж до кінця XX століття.

На сьогодні ринкова підприємницька модель широко впроваджена в різних сферах економіки. Процес її організаційного формування завершився, досягнувши усвідомлення механізмів функціонування ринку серед його учасників. Водночас формується національна модель українського

16

підприємництва, що враховує глобальні тенденції сталого та інклюзивного господарювання.

Еволюцію підприємницького процесу можна представити через

ключові категорії:

- Підприємець – суб'єкт господарювання;
- Підприємництво – організаційно-господарське новаторство; •

Підприємницька ідея – інтелектуальне обґрунтування напрямку діяльності для досягнення конкретної мети;

• Підприємницька діяльність – господарювання із застосуванням інновацій, спрямоване на отримання прибутку.

Виходячи з цього, можна розмежувати економічне (класичне) та соціальне (специфічне) підприємництво.

Підприємництво визначається як діяльність, яка:

- організовується індивідуально або в межах законодавчо визначених структур, що поєднують працю та капітал;
- за своєю сутністю є господарською;
- може здійснюватися в будь-яких сферах, не заборонених законодавством, включаючи соціальне підприємництво.

Підприємці виступають активними учасниками економічних, соціальних та господарських процесів, вони:

- беруть на себе відповідальність за виробництво товарів і надання послуг;
- вступають у договірні взаємовідносини з контрагентами; •
- несуть ризики підприємницької діяльності;
- прагнуть до досягнення цілей, що забезпечують отримання прибутку.

Вони відзначаються ініціативністю, креативністю, здатністю до організаційно-управлінських рішень та впровадженням інноваційних підходів, спрямованих на забезпечення конкурентоспроможності, продуктивності та ефективного балансу доходів і витрат у виробничих процесах.

Суб'єкти господарської діяльності, що займаються підприємництвом, представлені підприємствами, які виступають продуктивною силою, що

задовольняє попит на відповідному ринку. Як зазначено: «В системній ієрархії підприємство виступає як підсистема мікроекономіки та взаємодіє з економікою з приводу придбання ресурсів і реалізації виготовленої продукції, отримання фінансових ресурсів та їх подальшого відшкодування, а також виконання соціально-економічних зобов'язань перед суспільством шляхом виплати податків і таке інше» [29].

Крім функціональних характеристик підприємництва, розвивалися організаційні форми господарювання, які пройшли еволюцію від індивідуальної діяльності до колективних, корпоративних і партнерських моделей. «Соціально-економічне значення підприємницької діяльності ґрунтується на необхідності всебічного задоволення потреб суспільства через розвиток ринку, який забезпечується за рахунок розвитку підприємницьких формувань» [73], як у класичному економічному підприємстві, так і в соціальній сфері, де бізнес виконує соціальні функції або здійснює цільову діяльність.

Соціологічний підхід визначає підприємництво як [66] соціально економічне явище, представлене суб'єктами господарських відносин, які функціонують для задоволення різноманітних суспільних потреб та інтересів, застосовуючи ініціативу, нововведення та готовність до ризику [66].

Як суспільне явище підприємництво сформувалося через історичну еволюцію соціально-економічного механізму створення й розподілу матеріальних благ, опосередкованого ринковими відносинами. Його організаційні форми постійно вдосконалюються, адаптуючись до змін середовища.

Підприємницька діяльність у будь-якій галузі є суб'єктивною, оскільки визначається здатністю підприємця оптимально організовувати бізнес процеси. Креативність підприємливості й конкурентоспроможності є ключовими соціально-економічними факторами успішності. Від рівня цієї

креативності залежить національний дохід, соціальне забезпечення

населення, демографічні показники та перспективи економічного розвитку. Кожен народ має власні традиції підприємництва, що знаходять відображення у рівні соціальної відповідальності, методах накопичення та розподілу капіталу. Визначення нових шляхів підвищення ефективності механізмів створення благ, задоволення суспільних потреб та організації господарської діяльності також тісно пов'язане з підприємливістю. З погляду соціальної сфери підприємливість має національні особливості, що залежать від менталітету. В економічному контексті вона залежна від зовнішнього середовища та мотиваційних факторів, створених як державою, так і ринком.

В останні десятиліття в Україні відбулося поступове перетворення адміністративно-командної моделі господарювання на інноваційно підприємницьку систему. Сучасна економічна наука в аналізі підприємництва акцентує увагу на його соціальних, економічних та господарських аспектах.

У нинішню епоху розвитку людства підприємництво дедалі більше набуває соціального характеру, виходячи за межі суто економічного явища та перетворюючись на форму соціальної організації. В господарському процесі соціальні результати нерозривно пов'язані з економічними, що фактично формує новий вимір соціальної діяльності.

Економічна поведінка підприємця, яка передбачає організацію виробничої діяльності та постачання товарів чи послуг на ринок, слугує основою процесу організаційно-економічної соціалізації підприємництва.

1.2. Тренди підприємницького господарювання за видами економічної діяльності

Розвиток підприємництва та його організаційно-економічна соціалізація реалізуються на макрорівні через господарську діяльність, водночас загальна

соціально-економічна результативність формує відповідні макроекономічні

тренди. Макроекономічний розвиток підприємництва розглядається як сукупність середніх показників та абсолютних результатів господарювання, структурованих за видами економічної діяльності.

Передумовою організаційно-економічної соціалізації підприємництва є господарська діяльність, адже саме матеріальне виробництво сприяє задоволенню соціальних потреб через створення додаткового продукту. В Україні підприємницька система почала формуватися з початку 90-х років XX століття, і за цей період відбулася її значна трансформація. Виникло багато успішних підприємств та фізичних осіб-підприємців, які сприяють економічному розвитку країни та реалізують організаційно-економічну соціалізацію господарювання.

На підприємства впливають суспільні та соціально-економічні процеси, а також державна політика і ринкова конкуренція. Це зумовлює зміну кількісного складу суб'єктів господарювання, оскільки ринок проводить їхню природну селекцію. Підприємства, реалізуючи власні стратегії розвитку, поширюють свої продукти на ринках, таким чином соціалізуючись економічно, організаційно та через забезпечення соціального ефекту.

З урахуванням структурних змін у ринковій системі, економічну результативність доцільно аналізувати через сильні та слабкі сторони підприємств у макроекономічному контексті та в розрізі видів економічної діяльності (сільське, лісове та рибне господарство; промисловість; будівництво). Наприклад, можна порівняти промисловість і будівництво із сільським, лісовим та рибним господарством.

Відносна макроекономічна стабільність України у 2015–2019 роках також позитивно вплинула на розвиток підприємницьких суб'єктів – підприємств та фізичних осіб-підприємців. Завдяки їхній діяльності було забезпечено зайнятість населення, зростання доходів працівників, виробництво та реалізацію продукції, а також формування доданої вартості тощо (додаток Б).

Макроекономічні тенденції організаційно-економічної соціалізації підприємництва формують структуру матеріального та нематеріального виробництва. У межах цього дослідження основну увагу буде приділено сектору матеріального виробництва, а об'єктом аналізу стануть кількісні та якісні аспекти результативності підприємницьких формувань [48]. Вони відображають ключові проблеми розвитку України, серед яких:

- Асоціалізація господарювання – одна з найважливіших фундаментальних проблем [26];
 - Структурні зміни – переформатування організаційно-господарської системи на користь великого бізнесу [26];
 - Консерватизм – обмежена впроваджуваність креативних знань [26];
 - Недостатня практика соціального партнерства – відсутність ефективних механізмів координації між бізнесом і громадами [26].
- В умовах макроекономічної стабільності, що спостерігалася в Україні у 2015–2019 роках, підприємницькі суб'єкти мали сприятливі умови для розвитку. Цей аспект організаційно-економічної соціалізації підприємницької діяльності буде розглянуто через макроекономічні показники, зокрема:
- структуру господарських суб'єктів;
 - обсяги виробництва та реалізації продукції;
 - динаміку зайнятості;
 - частку створеної доданої вартості;
 - рівень прибутковості та рентабельності підприємств.

Також буде проведено порівняльну оцінку сільського, лісового та рибного господарства у співвідношенні з промисловістю та будівництвом. Макроекономічна сукупність суб'єктів господарювання в Україні демонструє тенденцію до змін у чисельності підприємств у різних галузях, а також структурні зміни у складі суб'єктів – підприємств і фізичних осіб підприємців.

Структура бізнесу в Україні залишалася практично незмінною у період

- малі підприємства становили близько 99,20 % від загальної кількості;
- частка середніх підприємців була близько 0,75 %;
- великі компанії складали лише 0,03 % (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Кількості суб'єктів великого, середнього та малого підприємництва, що діяли на території України, 2019-2023 рр.

Рік	Суб'єкти підприємництва						
	усього, од.	великі		середні		малі	
		од.	%	од.	%	од.	%
2019	1941625	518	0,03	18129	0,93	1922978	99,0
2020	1973577	512	0,03	17946	0,91	1955119	99,1
2021	1956248	610	0,03	17811	0,91	1937827	99,1
2022	1732508	494	0,03	15037	0,87	1716977	99,1
2023	1913193	512	0,03	14296	0,75	1898385	99,2

Джерело: побудовано авторами за даними [23; 57].

Отже, протягом 2019–2023 років кількість великих підприємців залишалася майже незмінною. Однак із початком повномасштабної війни в Україні загальна чисельність малих і середніх підприємців істотно скоротилася. Порівняно з 2019 роком, у 2023 році кількість середніх суб'єктів підприємництва зменшилася на 3833 одиниці (21,1 %), а малих – на 24 593 одиниці (1,3 %).

Слід зазначити, що подібна тенденція спостерігалася ще до початку воєнного стану, особливо серед малих підприємств. Унаслідок бойових дій багато компаній зазнали значних втрат, змушені були призупинити роботу або перемістити свої виробничі потужності в інші регіони країни, скориставшись можливістю релокації. Це спричинило значне скорочення обсягів виробництва та реалізації продукції, що, у свою чергу, негативно позначилося на загальному стані економіки. Дестабілізація малого та середнього бізнесу, а також спад ділової активності стали одними з чинників зростання безробіття.

Серед основних викликів, з якими стикаються підприємства, можна

виокремити: недостатню кількість кваліфікованих працівників, слабкий захист прав власності та випадки рейдерства, проблеми з розрахунками у

22

торгових мережах, ризики, пов'язані з перебоями в електропостачанні, а також непередбачувані дії держави та часті зміни у законодавстві [63, с. 72].

Як показують дослідження, у січні 2024 року Індекс активності бізнесу (Ukrainian Business Index, UBI) становив 37,3 зі 100 можливих. Це дещо вище, ніж у листопаді 2023 року (36,3), але все ще нижче локального максимуму 38,2, зафіксованого у серпні того ж року. Значення UBI свідчить про загальну виснаженість бізнесу через невизначеність і стагнацію ринку, що також проявляється у скороченні обсягів реалізованої продукції.

Попри складні умови, у 2023 році частка реалізації продукції великими підприємствами в загальному обсязі по країні склала 33,8 %, середніми – 41,1 %, а малими – 25,1 %. Водночас середній бізнес продемонстрував незначне зростання обсягу продажів порівняно з 2021 роком, тоді як великі підприємства зазнали значних втрат, що призвело до скорочення їхніх продажів [57].

Ситуація із зайнятістю об'єктивно змінюється – підприємства проводять політику скорочення чисельності персоналу. Ця тенденція особливо виражена в сільському, лісовому та рибному господарстві, хоча загальні витрати підприємств на оплату праці зросли (з 74,6 % у 2015 році до 82,4 % у 2019 році), тоді як внески на соціальні заходи знизилися (з 25,4 % у 2015 році до 17,6 % у 2019 році).

У всіх секторах економіки протягом аналізованого періоду спостерігається пряма залежність між чисельністю працівників та витратами на персонал. Особливо в сільському, лісовому та рибному господарстві відбувається трансформація виробничої структури з метою максимального впровадження інновацій, що сприяє зменшенню кількості зайнятих у аграрному секторі. Водночас у таких галузях, як будівництво, при зростанні обсягів виробництва відбувається збільшення зайнятості. Це демонструє

різноспрямовані тенденції організаційно-економічної соціалізації підприємництва у зв'язку з працевлаштуванням населення та його економічними можливостями.

23

Підприємницькі суб'єкти, забезпечуючи відповідний рівень виробництва та реалізації продукції, формують додану вартість – важливий показник продуктивності, що у взаємодії з ринковими умовами визначає фінансово-економічні результати.

Незважаючи на воєнний стан, логістичні труднощі, економічну нестабільність, безпекові ризики та інші кризові фактори, малі та середні підприємства (МСП), що забезпечують роботою три чверті працездатного населення, залишаються основним джерелом зайнятості в Україні. Зокрема, на великих підприємствах працює 24,4 % працівників, на середніх – 41,9 %, а ще 33,9 % зайнято у малому бізнесі (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Динаміка розподілу чисельності працівників, які працюють на великих, середніх та малих підприємствах України, 2019 – 2023 рр.

Рік	Суб'єкти підприємництва						
	усього, тис. осіб	великі		середні		малі	
		тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
2019	6741	1517	22,5	2835	42,1	2389	35,4
2020	6607	1457	22,1	2812	42,6	2338	35,4
2021	6617	1505	22,7	2719	41,1	2393	36,2
2022	5066	1183	23,3	2222	43,9	1661	32,8
2023	4931	1193	24,2	2065	41,9	1672	33,9

Джерело: побудовано авторами за даними [23; 57].

У 2023 році малі та середні підприємства відіграли ключову роль у відновленні позитивної економічної тенденції. Частково це стало можливим завдяки переорієнтації на виробництво товарів подвійного призначення та військового обладнання, що сприяло створенню нових робочих місць.

Особливо стійкість продемонстрували середні підприємства – кількість зайнятих у них працівників у 2023 році склала 2064 тис. осіб. Загалом малий і

середній бізнес залишається основним джерелом зайнятості, особливо в аграрному секторі, де частка працюючих у 2023 році становила 40,8 % на малих підприємствах і 43,1 % на середніх.

24

У промисловості 47,1 % працівників зайняті в середніх підприємствах, а в сфері торгівлі показники розподілилися так: 49,3 % – у малих підприємствах, 24,5 % – у середніх (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Структура зайнятості працівників малого, середнього та великого бізнесу України, 2023 р.

Вид економічної діяльності / рік	Суб'єкти підприємництва						
	усього, тис. осіб	великі		середні		малі	
		тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Усього	4931	1193	24,2	2065	41,9	1672	33,9
Сільське господарство, лісове господарство та рибне	379	61	16,0	163	43,1	155	40,8
Промисловість	1368	467	34,1	644	47,1	257	18,8
Будівництво	167	8	4,5	дані відсутні	х	дані відсутні	х
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	1104	289	26,2	271	24,5	544	49,3
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	567	303	53,5	137	24,1	127	22,4

Деструктивні процеси, спричинені повномасштабною війною, значно обмежують можливості бізнесу працювати в нормальному режимі. За даними проведеного дослідження, 18,5 % малих та середніх підприємств зіштовхуються із серйозними труднощами [57].

Аналізуючи вищезгадані тенденції, варто погодитися з висновками

дослідників [55], що сучасний розвиток підприємництва в Україні, який демонструє процеси економічної та організаційної соціалізації бізнесу,

25

характеризується:

- коливаннями у кількості підприємств та чисельності зайнятого населення;
- домінуванням мікропідприємств у структурі господарських суб'єктів [55];
- пріоритетом економічних інтересів над соціальними, що свідчить про низьку мотивацію підприємств до підвищення рівня соціальної відповідальності.

Окрім цього, підприємницький сектор функціонує в умовах економічної соціалізації, що супроводжується нестабільністю та непередбачуваними змінами ринкової ситуації.

Питання соціалізації загалом залишається другорядним, а її результати здебільшого ситуативні через відсутність гарантій стабільності бізнесу. Особливо це стосується сільського господарства, де, зважаючи на специфіку орендно-земельних відносин, підприємства зосереджені на виробництві сировинної продукції. Основним макроекономічним трендом є вирощування високомаржинальних культур експортного спрямування, що особливо характерно для великих аграрних холдингів.

Підприємницька система України має специфічну структуру, яка зумовлена відносною економічною нестабільністю малих підприємств, їхньою обмеженою здатністю швидко реагувати на зміни соціально-економічної кон'юнктури.

Формування економічних тенденцій відбувається під впливом загальної соціально-економічної ситуації в країні та ринкових умов. Сьогодні існує як низка стимулів, так і бар'єрів, що перешкоджають формуванню стійких трендів нарощування додаткового продукту.

В українському аграрному секторі ці закономірності проявляються

через оптимізацію виробничих структур, що передбачає зменшення частки трудомісткої продукції. Основною проблемою залишається стабільність процесу економічної соціалізації підприємництва, тобто сталість участі

26

суб'єктів господарювання у забезпеченні соціально орієнтованого використання ресурсів для вирішення актуальних проблем територій. Аналіз тенденцій розвитку підприємництва в економіці України свідчить про такі ключові аспекти:

- Система економічних відносин залишається транзитивною та нестабільною, що ускладнює формування стійких трендів соціально економічного зростання.
- Економічна ефективність здебільшого досягається шляхом мінімізації витрат, тоді як стратегічні інвестиційні програми у бізнес реалізуються в обмеженому обсязі.
- Господарювання характеризується обмеженою раціональністю через труднощі залучення висококваліфікованого персоналу та складнощі у структурній модернізації підприємств.
- Чинна підприємницька модель не завжди відповідає принципам ощадливого виробництва.
- Підприємницька діяльність часто спрямована на накопичення капіталу власників бізнесу, не враховуючи першочерговий пріоритет – підвищення рівня життя населення. Це є одним з основних висновків щодо сучасних тенденцій соціалізації підприємництва.

Таким чином, сучасні тренди розвитку підприємництва на національному рівні є відображенням особливостей організаційно економічної соціалізації бізнесового господарювання. Результати функціонування підприємств демонструють рівень їхньої інтеграції у систему вирішення соціальних проблем, включаючи питання розвитку сільських територій.

27

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПОТРЕБИ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ

2.1 Дослідження українського підприємництва на початку введення воєнного стану у 2022 році

Реформування економіки України виявило широкий спектр проблем, які досі залишаються невирішеними. Однією з ключових є розвиток малого бізнесу та активізація підприємницької ініціативи населення. Незважаючи на певні позитивні зрушення, Україна значно поступається розвиненим країнам за темпами розвитку малого підприємництва. Водночас у всіх країнах світу поряд із корпоративним сектором малий бізнес відіграє важливу роль у формуванні ринкової економіки. Прискорення його зростання сприяє підвищенню частки таких галузей, як сфера послуг, торгівля, громадське харчування та інші, що позитивно впливає на економічну динаміку.

Однак повномасштабне вторгнення РФ у 2022 році суттєво підірвало навіть ті позитивні тенденції підприємницького розвитку, які формувалися протягом останніх трьох десятиліть.

Центр розвитку інновацій, національний проєкт Дія.Бізнес, Офіс з розвитку підприємництва та експорту спільно з Advanter Group за підтримки Європейського Союзу провели дослідження стану українського бізнесу під час воєнного стану в межах Ініціативи для відновлення економіки та розвитку підприємництва.

Опитування, проведене у період 20.07–01.08.2022, охопило 842 власників і CEO підприємств малого та середнього бізнесу. Результати дослідження у макрорегіональному розрізі показали, що понад 30 %

нових умов, розробили бізнес-стратегії та бізнес-плани розвитку (рис. 2.1).

Чи є у бізнесу стратегія, бізнес-план розвитку з урахуванням нових реалій?

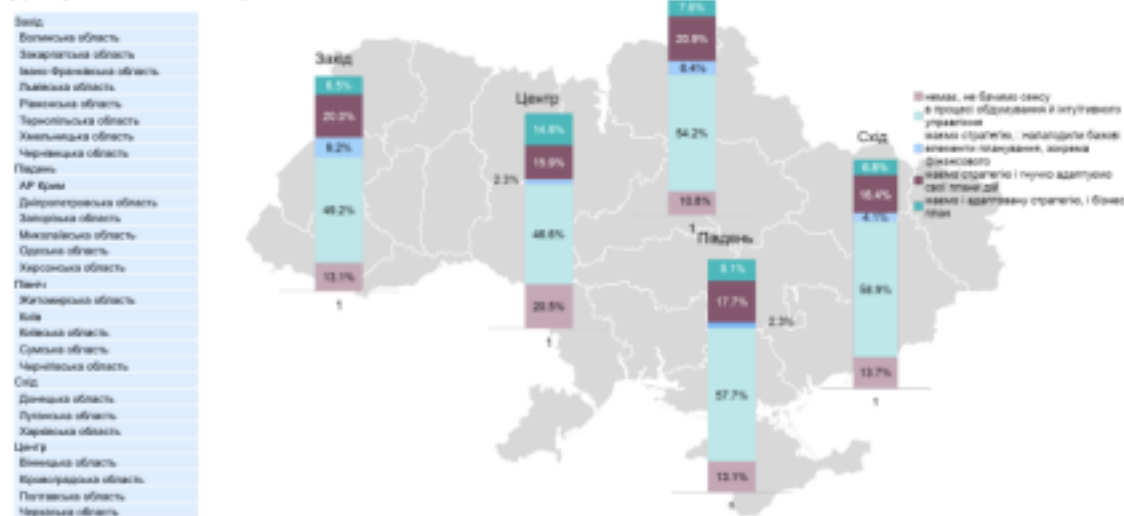

Рис.2.1. Інфографіка з опитування: наявність бізнес-стратегій, бізнес плану з розвитку у 2022 році

Джерело: тут і далі в п.2.1 Результати опитування в межах Ініціативи для відновлення економіки, розвитку підприємництва й експорту України

У Західному регіоні України найбільша частка бізнесів (37,7 %) вже мали розроблену стратегію, налагоджені базові процеси та певною мірою адаптувалася до нових умов. Водночас близько 50 % підприємств по країні все ще перебувають у фазі обдумування та працюють на основі інтуїтивного управління (46,6 % у Центральному регіоні та 58,9 % на Сході).

Лише 10 % підприємств планують відновлювати виробництво, орієнтуючись на найкращі доступні технології та методи керування. У регіональному розрізі це виглядає так: 14,1 % – на Сході України; 10,1 % – у Центрі; 9,6 % – на Заході; 8,5 % – на Півночі; 8,3 % – на Півдні (рис. 2.2).

Основною причиною такого стану є низький рівень обізнаності бізнесу щодо сучасних технологій управління – лише 15,7 % підприємств мають уявлення про найкращі доступні технології та методи управління (НДТМ). Цей показник варіюється: від 13,8 % у Західній Україні до 18,6 % у Центральному регіоні (рис. 2.3).

Чи плануєте ви відновлювати виробництво відповідно до НДТМ?

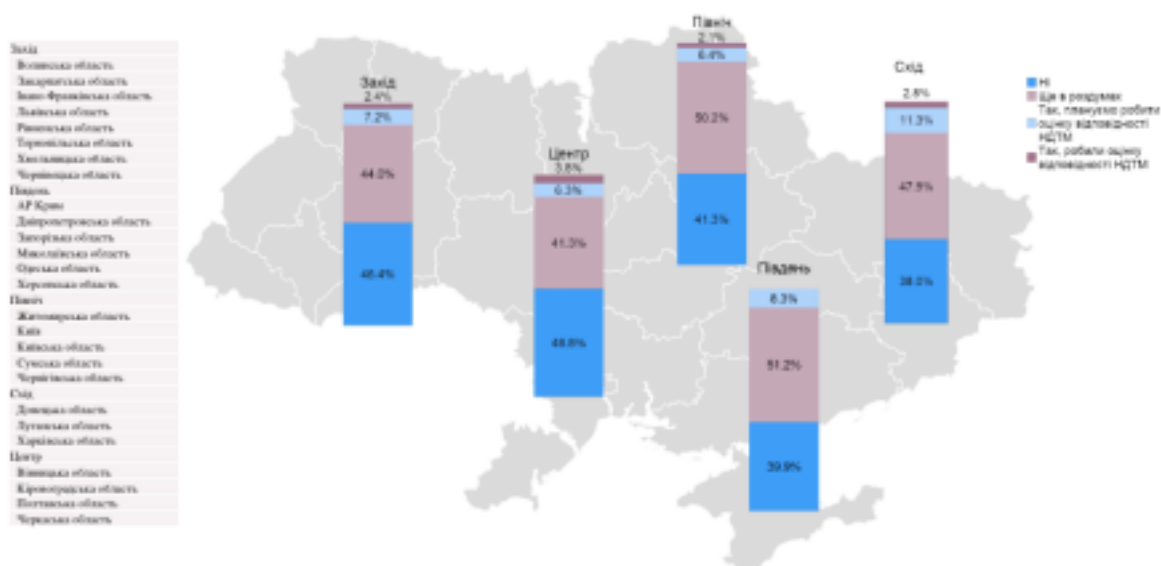
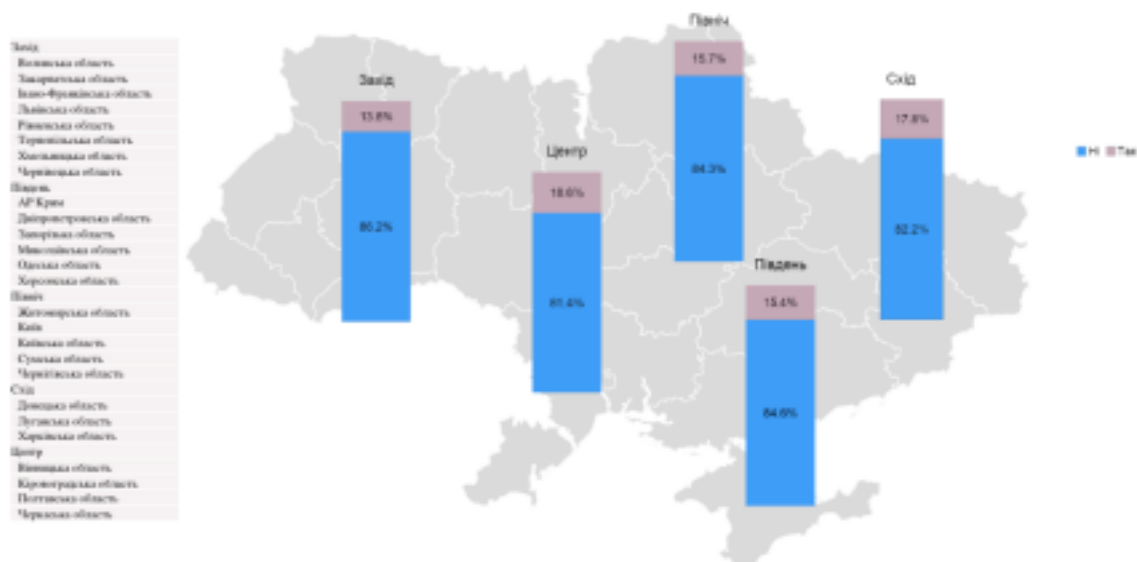

Рис.2.2 Інфографіка з опитування: плани на відновлення виробництва після 2022 року

Чи відомо вам про НДТМ ("Найкращі доступні технології та методи управління") для вашої сфери?

*Довідково: НДТМ – це найбільш ефективні з точки зору захисту довкілля технології, розроблені з урахуванням особливостей промислових секторів та економічної доцільності їх впровадження.

Рис.2.3. Інфографіка з опитування: чи відомі підприємцям найкращі доступні технології та методи управління

За час повномасштабного вторгнення кількість підприємств, які повністю або майже припинили свою діяльність, зменшилася вдвічі – з 80 % у березні до 40 % у липні.

У літній період 39,9 % всіх українських підприємств залишалися фактично зупиненими. Однак ситуація значно варіюється залежно від регіону: • 63,9 % підприємств на Сході України були повністю або майже припинили діяльність, що перевищує середній показник по країні. • У Західному та Північному регіонах більшість бізнесів зменшили обсяги робіт або працюють частково – це 57,3 % та 56,6 % відповідно. • У Центральній Україні та на Півдні цей показник становить 44,9 % та 46,9 %.

• Найменше частково працюючих підприємств на Сході – лише 29,1 % (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Інфографіка з опитування: стан бізнесу, порівнюючи з періодом до 24.02.2022 р.

По всій Україні 11,5 % малих і середніх підприємств змогли не лише зберегти, а й наростити обсяги робіт порівняно з 23 лютого 2022 року. Найбільше таких підприємств залишилося у Західному регіоні – 16,9 %, проте найбільший приріст доходів (+140 %) демонструють бізнеси, розташовані на Півдні – 2,3 % (рис. 2.5).

Стан бізнесу, порівнюючи з періодом до 24.02.2022 року

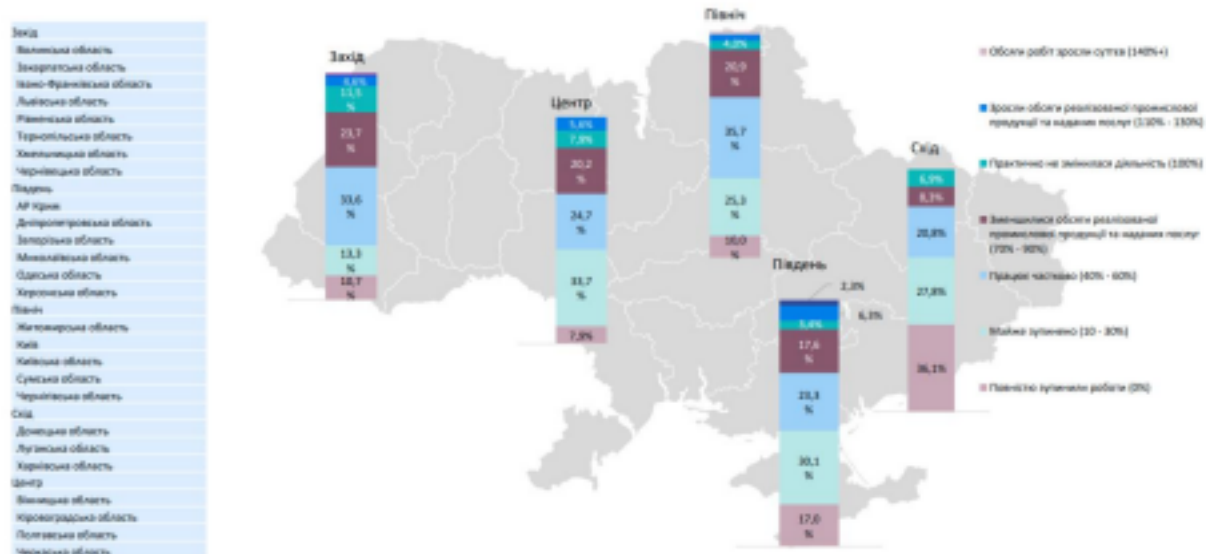

Рис. 2.5 Інфографіка з опитування: стан бізнесу, порівнюючи з періодом до 24.02.2022 р.

У 2022 році 17,1 % підприємств по Україні прогнозували збереження рівня доходів на рівні 2021 року або навіть їхнє зростання на 120 % і більше. У регіональному розрізі ці показники розподілилися таким чином: 23,7 % – у Західному регіоні; 20,2 % – у Центральній Україні; 15,3 % – на Півдні; 14 % – на Півночі; 9,6 % – на Сході (рис. 2.6).

Прогнози на 2022 рік щодо доходів бізнесу у порівнянні з 2021 (відсоток підприємств)

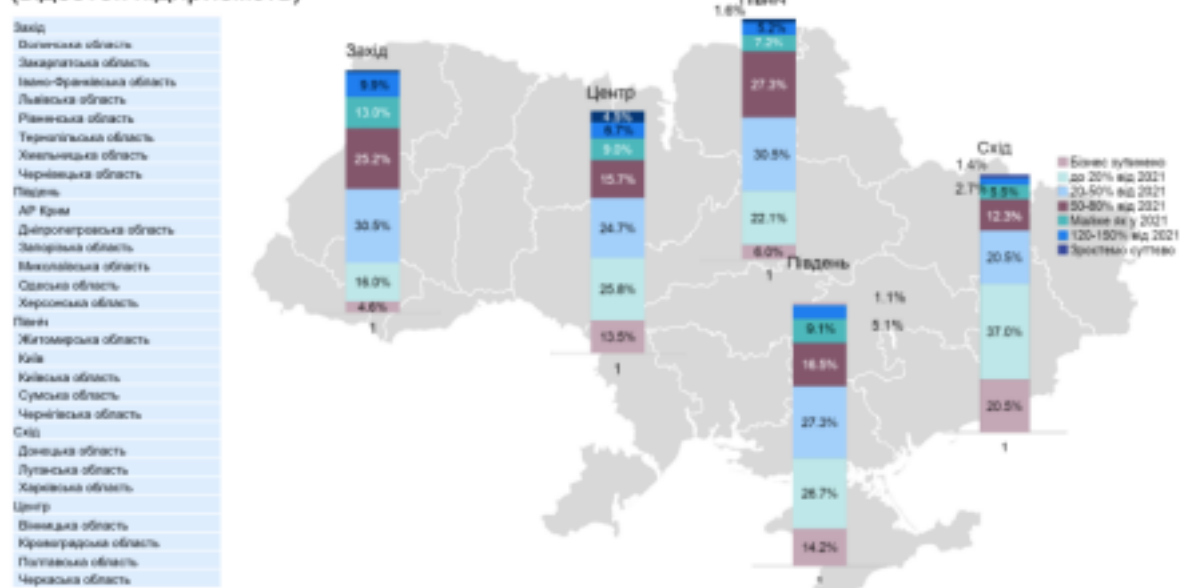

Рис. 2.6 Прогнози доходів бізнесу на 2022 рік

Найзначніших прямих збитків зазнали підприємства, розташовані на Сході України, де окремі компанії втратили понад 5 млн доларів. Загалом, станом на 24 лютого 2022 року, загальні втрати українського бізнесу оцінюються в 87 млрд доларів. Водночас понад 50,6 % підприємств у Центральному регіоні та 38,9 % на Заході України зазнали несуттєвих втрат.

У Східному регіоні 8,2 % підприємств зафіксували прямі втрати в межах від 1 млн до 5 млн доларів, а 2,7 % – понад 5 млн доларів (рис. 2.7).

Оцінка прямих втрат бізнесу з 24.02

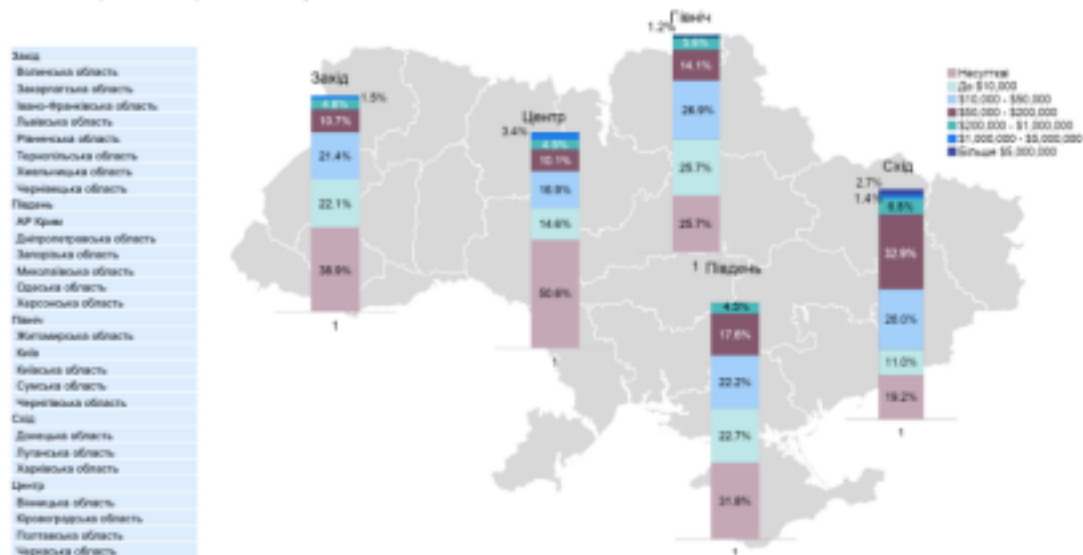

Рис. 2.7

Оцінка прямих втрат бізнесу з 24 лютого 2022 року

Відновлення бізнесу потребує значного фінансування. Для більшості українських підприємств необхідний обсяг коштів для відновлення діяльності та налагодження бізнес-процесів становить від 30 до 300 тис. доларів. Водночас існують компанії, які потребують понад 10 млн доларів фінансової підтримки, зокрема: 1,5 % – на Сході України; 1,3 % – на Півдні; 0,9 % – на Півночі; 0,8 % – на Заході (рис. 2.8).

Потреба бізнесу у фінансуванні

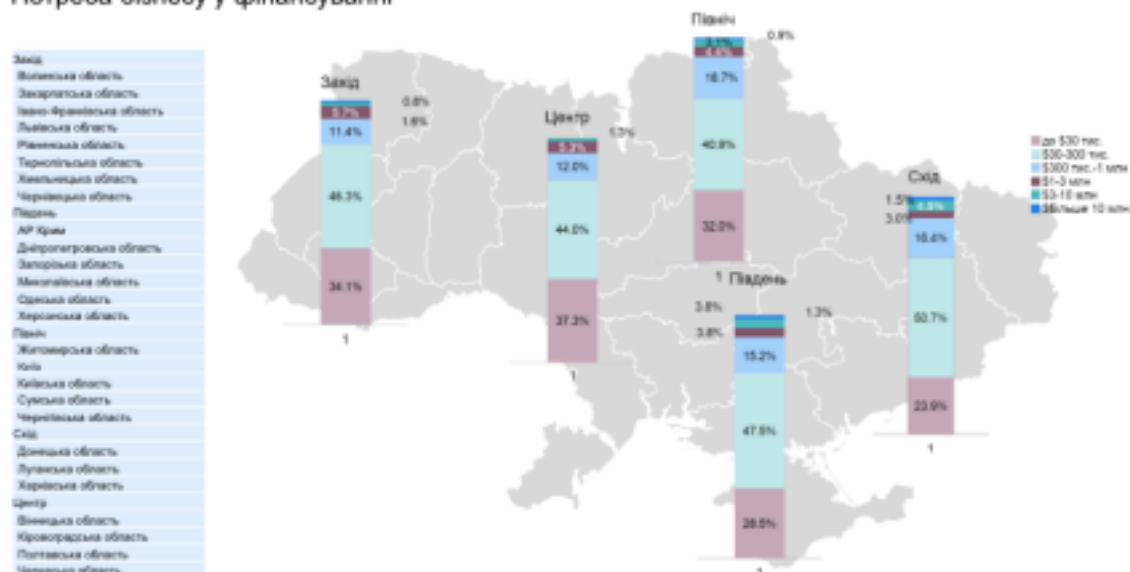
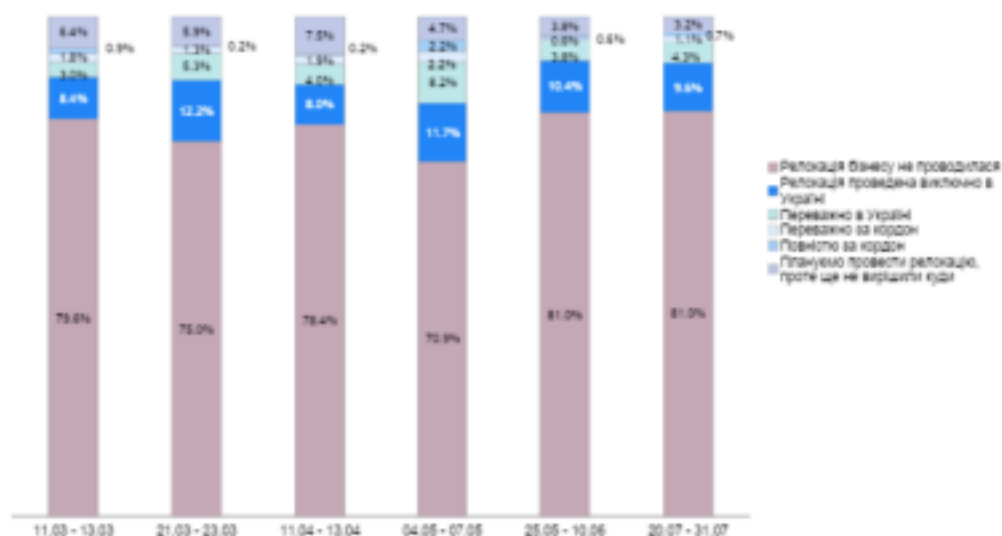

Рис.2.8. Потреба бізнесу у фінансуванні у 2022 році

Менше 2 % підприємств провели релокацію бізнесу, включно з переміщенням за кордон. Серед них 38 % були орієнтовані на експорт (рис.

Чи відбулася релокація бізнесу?

2.9).

Рис. 2.9. Інфографіка з опитування: релокація бізнесу у 2022 році

Основна частина релокації бізнесу відбувалася зі Східного регіону України – 39,7 % підприємств перемістили свої потужності або в межах країни, або за кордон.

В інших регіонах України від 80 % до 90 % малого та середнього бізнесу залишилися на місці та не здійснювали релокацію.

Більшість компаній, які змушені були змінити розташування, переважно перемістилися в межах України, тоді як за кордон виїхало менше ніж 2 % підприємств зі Східного, Центрального та Західного регіонів (рис. 2.10).

Чи відбулася релокація бізнесу?

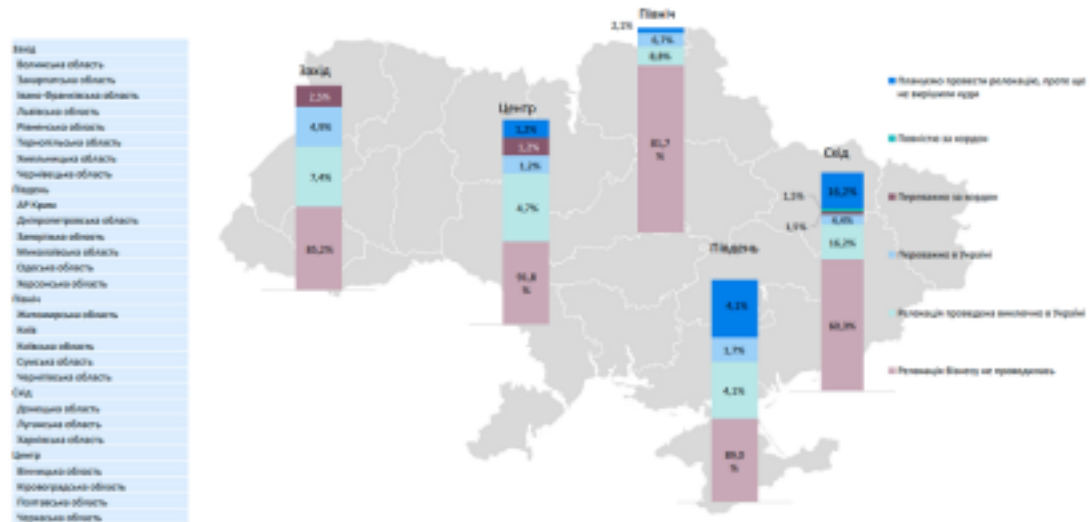

Рис.2.10 Релокація бізнесу по регіонах України у 2022 році

Також ми спостерігаємо збільшення підприємств, які переорієнтовують свою діяльність на експорт, але не переводять свій бізнес за кордон (рис.2.11).

Орієнтація на внутрішній ринок чи експорт?

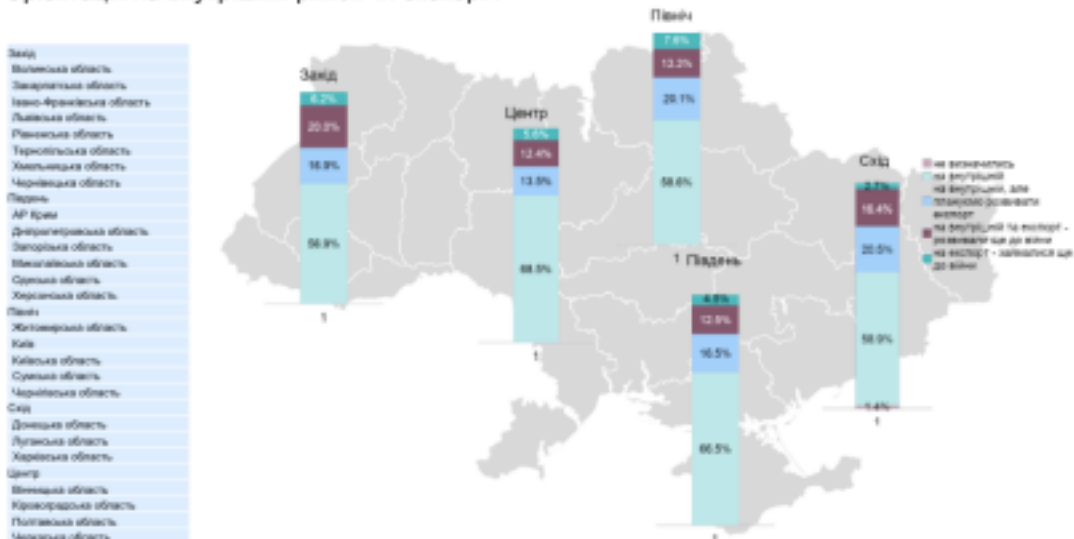

Рис.2.11

Інфографіка з опитування: орієнтація бізнесу у 2022 році з точки зору внутрішнього чи зовнішнього ринку споживачів

Серед підприємств, що переорієнтували свою діяльність на експорт (38

%), 5,5 % займалися експортними поставками ще до початку повномасштабного вторгнення, тоді як 15,3 % розпочали розвиток цього напрямку вже в умовах війни.

У регіональному розрізі найбільша частка компаній, які планують розширювати експортну діяльність, зосереджена у Східному (20,5 %) та Північному регіонах (20,1 %).

Протягом останніх місяців кількість працівників у всіх регіонах України суттєво скоротилася – на 42,7 % на Заході та на 68,5 % на Сході. Основними причинами стали як оптимізація персоналу, так і переміщення працівників до більш безпечних регіонів або за кордон.

Попри складну ситуацію, практично половина підприємців розглядає внутрішньо переміщених осіб (ВПО) як перспективних працівників для довгострокового працевлаштування та соціальної інтеграції на нових місцях проживання. При цьому 97,3 % роботодавців готові виплачувати ВПО зарплату на рівні місцевих працівників за умови відповідної кваліфікації (рис. 2.12, 2.13).

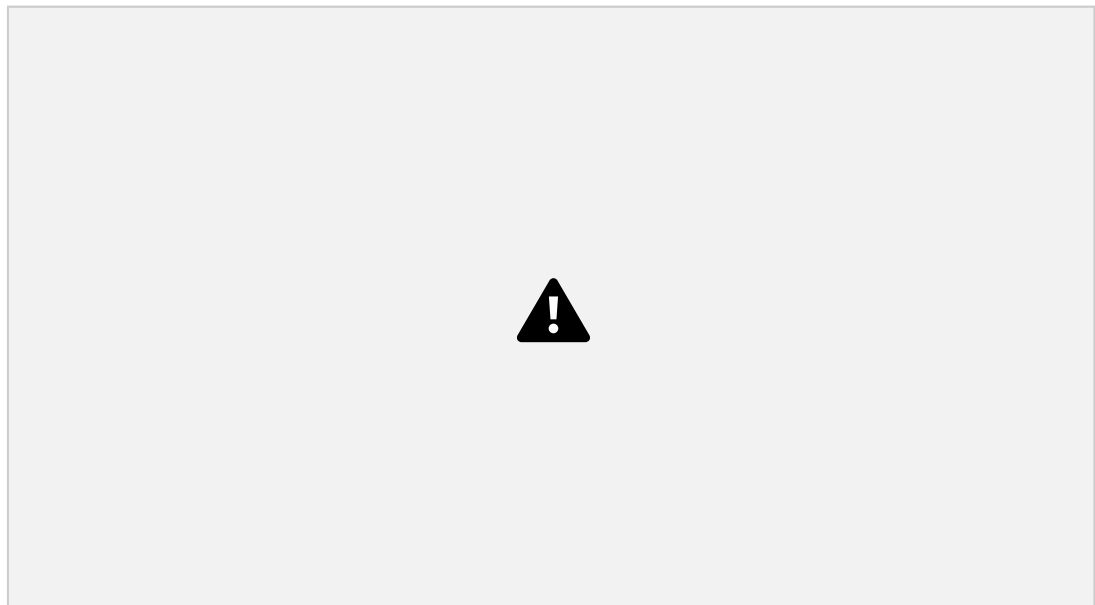

Рис.2.12 Зміна чисельності працівників у регіонах через релокацію бізнесу та внутрішнє переміщення людей

У період повномасштабної війни спостерігається позитивна тенденція щодо реєстрації нового бізнесу, що розпочалася ще у квітні. Щомісяця

кількість новозареєстрованих суб'єктів господарювання стабільно зростає – якщо у квітні їх було 15 тисяч, то у липні цей показник перевищив 22 тисячі.

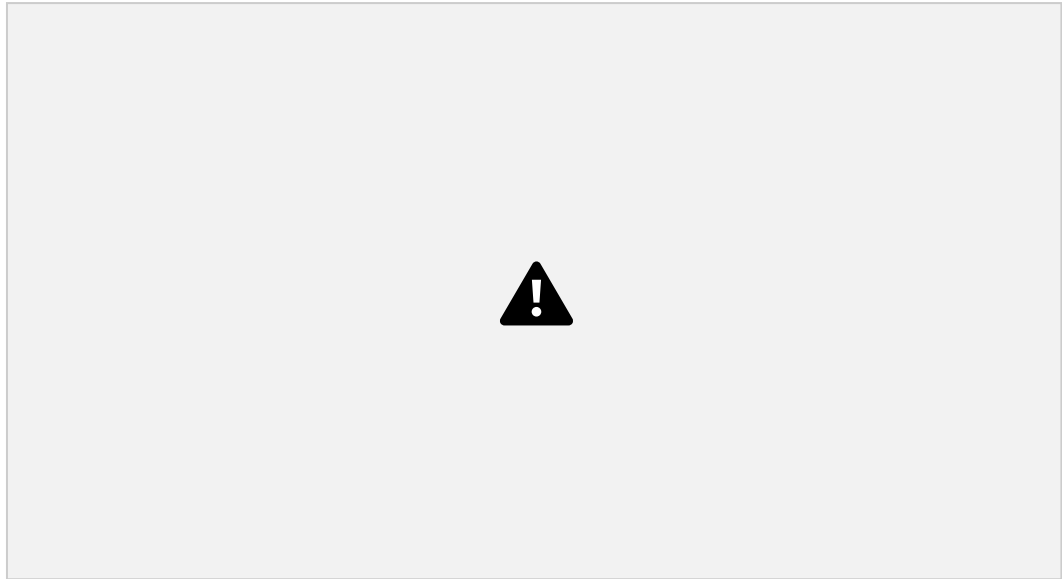

Рис.2.13 Інфографіка з опитування: чи перспективними є ВПО для довгострокового працевлаштування

Загалом у період відновлення темпи реєстрації нового бізнесу в умовах війни досягли 85 % від рівня відповідного періоду 2020 року та 63 % від показників 2021 року.

Український бізнес проявляє активну громадянську позицію – 65,8 % компаній долучилися до волонтерської діяльності, сприяючи перемозі через розвиток підприємництва, створення нових робочих місць та сплату податків (рис. 2.14).

З початком повномасштабного вторгнення в Україну волонтерські спільноти та підприємці швидко об'єдналися задля формування надійного тилу та підтримки економічної стабільності країни. Важливо, що бізнеси не лише продовжують свою діяльність, а й активно займаються волонтерством, реалізуючи ініціативи допомоги армії та внутрішньо переміщеним особам.

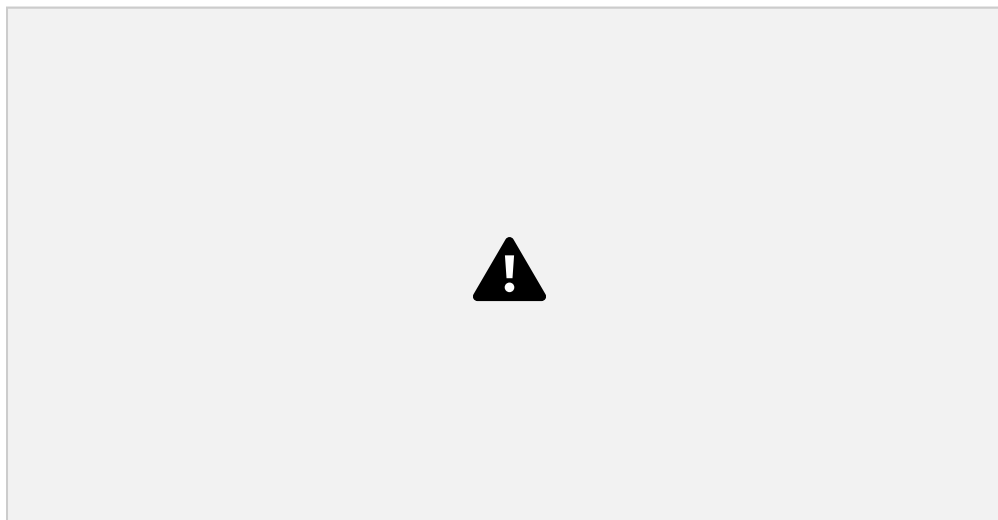

Рис.2.14 Допомога бізнесу військовим на фронті у 2022 році

У подальшому ми продовжимо аналізувати динаміку, поточний стан та перспективи розвитку підприємництва як під час війни, так і після її завершення. Окрему увагу буде приділено привабливості регіонів для ведення бізнесу, особливостям бізнес-клімату, а також ефективності заходів підтримки підприємництва та експорту.

2.2 Особливості підприємницької діяльності в умовах воєнного стану в Україні

На початку 2022 року показники більшості промислових галузей суттєво знизилися, а багато підприємств зіткнулися зі значними фінансовими втратами через обмеження ринків збуту та проблеми з постачанням. У перший місяць війни понад 80 % компаній призупинили свою діяльність, однак згодом їхня робота поступово почала відновлюватися. ВВП України у 2022 році скоротився на 30,4 %, що стало найгіршим показником за всю історію незалежності [60].

За прогнозами Focus Economics S.L.U, економічне зростання у 2023–2024 роках очікується на рівні 5,1–7,8 %. Дефіцит державного бюджету,

виражений у відсотках до ВВП, складе 21,5 % у 2023 році та 14 % у 2024 році. Держборг у 2023 році досягне 93,6 % ВВП, а у 2024 році – 94,4 %. Рівень інфляції прогнозується на рівні 21,1 % у 2023 році та 12,1 % у 2024 році [82].

Незважаючи на позитивні прогнози макроекономічних показників на 2023–2024 роки, високі ризики та нестабільність зовнішнього середовища суттєво ускладнюють стратегічне планування для підприємств. Індекс активності бізнесу UBI (Ukrainian Business Index) у січні 2023 року становив 30,76 (із 100 можливих), що свідчить про збереження негативних очікувань підприємців щодо майбутніх економічних умов.

У 2022 році 26,5 % компаній повністю або майже повністю призупинили свою роботу, а 28,8 % прогнозували падіння економічних показників у 2023 році. Також 28 % підприємств планували скорочення персоналу. Кількість компаній, що розглядали можливість реалізації інвестиційних проєктів, скоротилася на третину порівняно з 2022 роком – у 2023 році лише 19 % підприємств продовжували інвестиційну діяльність [80].

Однією з додаткових проблем для підприємців у воєнний час є необхідність релокації бізнесу. Численні українські компанії змушені шукати нові місця для розташування своїх виробничих потужностей через ризики розширення лінії фронту та загрозу окупації територій. У 2022 році уряд запустив державну програму тимчасового переміщення підприємств, а також діють регіональні ініціативи щодо релокації бізнесу.

Протягом року повномасштабної війни було переміщено 800 українських підприємств, з яких 623 вже відновили діяльність у нових регіонах. Зокрема, найбільша частка бізнесів переїхала до:

- Львівської області – 24 % підприємств,
- Закарпатської області – 14,5 %,
- Чернівецької області – 9,8 %,
- Івано-Франківської області – 8,3 %,
- Хмельницької області – 7,3 %,

Варто зазначити, що проблема релокації українського бізнесу залишається актуальною ще з 2014 року. За даними Асоціації «Український клуб аутсорсерів», понад 300 українських ІТ-компаній припинили діяльність в Україні та перемістили її за кордон. Польща стала найпопулярнішим напрямом релокації, де нині розміщено близько 150 українських компаній.

За інформацією Асоціації «Українська аграрна конфедерація», у 2020 році понад 30 % аграрних підприємств України змушені були перемістити свою діяльність через війну. Багато з них продовжили роботу в Румунії, Білорусі, Хорватії, Сербії та інших країнах.

Отже, проблема релокації бізнесу залишається складним викликом для підприємців ще з 2014 року. За даними дослідження 535 українських компаній, проведеного агентством Advanter Group, власники та CEO підприємств визначають основні труднощі ведення бізнесу у воєнний час, серед яких:

- відсутність достатньої кількості платоспроможних клієнтів, •
- непередбачуваність економічної ситуації,
- дефіцит капіталу та інші фактори, що ускладнюють підприємницьку діяльність.

Попри наявність різних програм підтримки підприємництва в Україні, низка проблем потребує вирішення для подальшого розвитку цього сектора. Однією з ключових є обмежений доступ до фінансування, особливо для малих і середніх підприємств, що суттєво ускладнює їхній розвиток і знижує конкурентоспроможність на ринку.

Ще одним викликом є нестабільність законодавства та регуляторної політики. Низький рівень правової визначеності та відсутність узгодженої державної стратегії підтримки підприємництва створюють складні умови для бізнесу. За результатами опитування, 57 % респондентів вважають судову реформу та забезпечення верховенства права першочерговим завданням для

уряду. На другому місці – боротьба з корупцією (51 %), а третє пріоритетне питання – макроекономічна стабільність та економічна безпека (47 %) [54].

Окрему увагу варто приділити залученню та розвитку талановитих

40

фахівців у бізнесі. Унаслідок війни значна частина молодих спеціалістів залишає Україну у пошуках кращих умов для життя та роботи. Також психологічне навантаження на підприємців стало серйозною проблемою. Дослідження Gradus, проведене у вересні 2022 року, показало, що 41 % респондентів оцінюють свій психічний стан як задовільний, тоді як 51 % перебувають у зоні ризику. За висновками фахівців, 25 % українців знаходяться у кризовому стані щодо психічного здоров'я [2]. Крім того, підприємці часто стикаються з професійними хворобами, такими як хронічна перевтома, підвищена тривожність, проблеми зі сном, депресія та синдром втрачених можливостей, що значно посилюються у воєнний період.

Попри ці труднощі, українське підприємництво продовжує розвиватися. Згідно зі звітом Doing Business 2022, Україна покращила свої позиції в рейтингу на 8 пунктів, піднявшись із 64-го на 56-те місце. Це свідчить про покращення умов для ведення бізнесу. Водночас більшість аналітиків на початку повномасштабної війни прогнозували значно гірше падіння економіки країни.

Попри значні труднощі, спричинені руйнуванням критичної та цивільної інфраструктури, економіка України продовжує функціонувати, підприємства адаптуються до викликів, люди продовжують працювати, а ринки пропонують майже повний довоєнний асортимент товарів і послуг.

Підприємництво в Україні має перспективи розвитку навіть під час воєнного стану. Зокрема, компанії можуть шукати нові ринки та продукти, що відповідають актуальним потребам, включаючи виробництво озброєння та військового устаткування.

Окремим напрямом залишається відновлення постраждалих регіонів, що відкриває можливості для започаткування та розвитку нових видів

бізнесу. З одного боку, невизначеність ринкового середовища сприяє закриттю підприємств, які не змогли адаптуватися до змін. З іншого боку, для окремих підприємців виникає можливість розпочати власну справу завдяки зниженню

41

конкуренції та спрощенню виходу на ринки.

Підприємства також можуть бути стимульовані до пошуку нових шляхів ефективного використання ресурсів та підвищення продуктивності. На початку 2023 року спостерігалася позитивна тенденція у відновленні діяльності бізнесу – станом на 06.03.2023 було зареєстровано 5336 ФОП та 727 компаній, що свідчить про поступову адаптацію підприємницького середовища до нових умов [83].

За результатами дослідження, проведеного Центром розвитку інновацій, Офісом з розвитку підприємництва та експорту, національним проєктом Дія.Бізнес і Advanter Group, у якому взяли участь 535 власників бізнесу,

- 9,3 % підприємств вийшли на довоєнні економічні показники, • 14 % відзначили зростання ефективності діяльності порівняно з 2021 роком,
- 45,5 % прогнозують збільшення бізнесу у 2023 році.

Найперспективнішими регіонами для зростання бізнесу у 2023 році визначено:

- Центральні регіони – 56 %,
- Західні регіони – 46 %,
- Північні регіони України – 45 % [80].

За результатами опитування Європейської бізнес-асоціації, Райффайзен Банку та Gradus Research,

- 47 % компаній, що входять до Європейської бізнес-асоціації, прогнозують зростання бізнесу у 2023 році,
- 25 % підприємств очікують погіршення показників діяльності, • 73 % керівників планують підвищення зарплат у 2023 році [54]. Для підтримки та розвитку підприємництва в умовах воєнного стану

можуть бути використані різні інструменти. Зокрема, держава може надавати фінансову допомогу, зменшувати податковий тиск та сприяти відновленню інфраструктури. Важливими факторами залишаються забезпечення безпеки та стабільності в регіонах, де працюють підприємства.

42

Ще до початку повномасштабної війни Україна мала низку державних програм, спрямованих на підтримку бізнесу, зокрема надання фінансування, доступ до нових ринків і технологій, а також навчання підприємців та підвищення їхньої кваліфікації.

Європейська програма «Горизонт 2020» – наймасштабніша ініціатива фінансування наукових досліджень та інновацій, у межах якої українські підприємці можуть отримати фінансову підтримку для розробки нових продуктів і технологій.

В Україні також діє Програма підтримки малого та середнього підприємництва «Доступні кредити 5–7–9», яка дає змогу підприємцям отримати кредит на розвиток бізнесу за ставкою 5–7–9 %. У 2021–2023 роках на цю програму було виділено мільярди гривень, що сприяє підтримці бізнесу та його зростанню.

Крім того, уряд України запустив програму «Дієзнайсь про свій бізнес», спрямовану на безкоштовну консультаційну та інформаційну підтримку малих і середніх підприємств. Вона допомагає отримати професійні консультації з фінансового менеджменту, маркетингу та інших аспектів ведення бізнесу.

Ще однією важливою ініціативою є Програма «Прозорий бізнес», яка має на меті спростити створення та реєстрацію підприємств, полегшити отримання дозволів і зменшити корупційні ризики. Ця програма реалізується спільно зі світовими організаціями та сприяє покращенню іміджу України як сприятливої країни для бізнесу.

Український уряд також розробив програму «Стартовий капітал 2.0», яка надає фінансову та консультаційну підтримку підприємцям-початківцям у

перші роки їхньої діяльності.

Під час війни діють спеціальні державні програми підтримки бізнесу, зокрема:

- Компенсація за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб (ВПО),

- Єдина цифрова платформа для допомоги в релокації бізнесу,

43

- Урядова грантова програма «єРобота»,

- Фінансування українських експортерів та аграрного сектору. Також 24.10.2022 було затверджено постанову про надання кредитів до 60 млн грн під 9 % на п'ять років для підприємств, що втратили виробничі потужності через військові дії. Крім того, продовжує діяти державна програма «Власна справа», яка надає мікрокредити підприємцям-початківцям [49]. З метою підтримки бізнесу у 2022 році уряд скасував податкові перевірки, ПДВ та мито на імпортні товари, а також запровадив податкові пільги для спрощеної системи оподаткування. Підприємцям було надано можливість сплачувати лише 2 % (замість 5 %) від доходу, а також тимчасово не сплачувати ЄСВ.

Ці заходи допомогли підтримати підприємницьку діяльність в умовах кризи. Водночас державний бюджет недоотримав значні суми податкових надходжень [60].

У 2023 році відповідно до постанови №1363 від 6.12.2022 Кабінету Міністрів України податкові перевірки будуть відновлені на підприємствах країни. Крім того, згідно з меморандумом з МВФ, до 1.07.2023 буде скасовано пільговий режим оподаткування для підприємців, які працюють за спрощеною системою.

Одним із способів підтримки українського підприємництва є співпраця з міжнародними партнерами та залучення іноземного капіталу й інвестицій. Україна має низку угод із ЄС, що дають можливість отримувати фінансування, розробляти нові проекти та стимулювати розвиток малого й середнього бізнесу.

Інвестори можуть проявляти інтерес до українських підприємств, які мають високий потенціал зростання та здатні приносити прибуток у перспективі.

Для залучення інвестицій важливо створити сприятливі умови, зокрема знизити рівень корупції та покращити правове регулювання бізнесу.

Зокрема, 22.10.2022 було ухвалено Закон №2654-IX, який передбачає внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів,

44

що регулюють оподаткування електронних резидентів. Це рішення спрямоване на покращення податкових умов для е-резидентів України.

Українське підприємництво має певні конкурентні переваги у порівнянні з іншими країнами, серед яких висококваліфікована робоча сила та відносно низькі зарплати у порівнянні з іншими державами Європи. Разом із цим необхідно вдосконалювати систему регулювання бізнесу, що є основою для сприятливого інвестиційного клімату та стабільного розвитку підприємництва. Важливими напрямками є:

- збереження фінансової стабільності,
- покращення інфраструктури,
- удосконалення законодавчої бази,
- створення умов для розвитку малого та середнього бізнесу. Швидке

відновлення та розвиток інфраструктури – зокрема енергетичної, транспортної та логістичної – є ключовим фактором для ефективного ведення бізнесу. Недостатньо розвинена інфраструктура залишається однією з причин, чому багато українських малих і середніх підприємств не можуть конкурувати з іноземними компаніями. Отже, умови воєнного стану створюють значні виклики для розвитку підприємництва в Україні, але водночас відкривають нові можливості для економічного зростання.

З одного боку, війна призводить до зменшення інвестицій та скорочення попиту на продукцію. З іншого – зростання потреб у військовій техніці та інших критично важливих товарах, а також необхідність відбудови постраждалих регіонів можуть стимулювати розвиток окремих галузей

промисловості.

Для ефективного функціонування бізнесу в умовах війни необхідний комплексний підхід, що передбачає злагоджену співпрацю влади, підприємців і громадськості. Важливо забезпечити економічну стабільність, гарантувати захист прав підприємців та створювати нові робочі місця.

Для стійкого розвитку підприємництва потрібні реформи у таких

45

напрямах:

- фінансова підтримка,
- правове регулювання,
- інфраструктурне забезпечення,
- залучення інвестицій,
- розвиток малого та середнього бізнесу,
- спрощення доступу до кредитування.

Щоб створити сприятливі умови для підприємницької діяльності, необхідно реалізувати такі заходи:

- удосконалення податкової системи та спрощення реєстрації бізнесу, • розширення доступу до фінансових ресурсів (зменшення процентних ставок на кредити, підтримка МСП),
- запуск нових державних програм (експортне стимулювання, розвиток інноваційних технологій, підтримка ринку праці), • залучення іноземних інвестицій,
- підвищення кваліфікації робочої сили та створення нових робочих місць,
- розвиток інфраструктури та електронного урядування, що дозволить подолати адміністративні бар'єри для бізнесу та спростити комунікацію з державними установами,
- підтримка громадських організацій, які сприяють розвитку підприємництва та підвищенню рівня кваліфікації місцевих підприємців.

Крім того, важливо продовжувати роботу над:

- боротьбою з корупцією,
- спрощенням процедур отримання ліцензій і дозволів,
- покращенням транспортної доступності регіонів,
- забезпеченням стабільності податкової системи.

Реалізація цих заходів не лише сприятиме збереженню існуючих підприємств, а й залучить нових інвесторів та підприємців до України.

46

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Під час війни українське підприємництво стикається з низкою критичних викликів, які можна розділити на кілька основних категорій: 1. Безпекові загрози. Повномасштабна військова агресія з боку російської федерації призвела до погіршення рівня безпеки для бізнесу. Підприємці по всій країні зіштовхуються з ризиками втрати майна, складнощами у захисті працівників, а в зоні бойових дій підприємницька діяльність може бути значно обмежена через падіння попиту на товари та послуги.

2. Економічна нестабільність. Зниження споживчої активності веде до скорочення доходів підприємств, зменшення чисельності працівників та зниження рівня інвестицій у розвиток бізнесу.

3. Політична нестабільність і корупція. Невизначеність у державному управлінні та корупційні ризики можуть перешкоджати зростанню підприємництва та підривати довіру до бізнес-середовища.

Згідно зі статистичними даними за 2022 рік та прогнозами на 2023 рік, воєнний стан і широкомасштабна військова агресія продовжують негативно впливати на економіку України. Компанії зазнали значних збитків у виробництві, а також страждають від проблем, таких як: скорочення інвестицій, зменшення попиту, порушення логістичних ланцюгів, зростання

цін на сировину і матеріали, скорочення робочих місць, енергетична криза.

Російсько-українська війна є наймасштабнішим конфліктом у Європі з часів Другої світової війни. Починаючи з 2014 року, росія порушила післявоєнну систему безпеки в Європі через анексію Криму та підтримку сепаратистських формувань на Донбасі. У 2022 році агресор здійснив широкомасштабне вторгнення, атакуючи Україну з усієї довжини спільного

47

кордону, а також з території Білорусі.

Ця війна є грубим порушенням норм міжнародного права. У 2022 році росія порушила 10 ключових принципів міжнародного права, зокрема: • суверенну рівність держав,

- право народів на самовизначення,
- мирне вирішення міжнародних спорів,
- невтручання у внутрішні справи інших країн,
- непорушність кордонів та територіальну цілісність держав, • захист прав людини [76, сс. 1, 7].

Окрім людських втрат, війна супроводжується масштабними економічними збитками. Постійні руйнування інфраструктури, скорочення трудових ресурсів, проблеми з інфляцією та дефіцитом, зростання державного боргу – все це серйозно впливає на нормальне функціонування економіки.

Російське вторгнення у 2022 році спричинило ріст цін на нафту і газ, що підвищило світові ціни на паливо. Водночас державний сектор України змушений значно збільшувати боргові зобов'язання, залучаючи більше фінансування для покриття витрат, спричинених війною [62, с. 2].

Втрати та економічні збитки, спричинені російською агресією, досягли безпрецедентного масштабу, а скорочення реального ВВП України стало глибшим, ніж у більшості країн, які переживали військові конфлікти.

Попри це, Україні вдалося зберегти макрофінансову стабільність та залучити значну міжнародну допомогу, що відкриває перспективи економічного відновлення у післявоєнний період.

За оцінками Світового банку та Єврокомісії (таблиця 3.1), втрати, які зазнала Україна з 24 лютого 2022 року до 24 лютого 2023 року, становлять 134,7 млрд доларів, а потреби у відновленні оцінюються у 410,6 млрд доларів [79].

Щодо пошкоджень та прямих збитків, завданих у перший рік війни, оцінки Світового банку та його партнерів свідчать, що найбільше постраждали:

48

- Житловий сектор – 38 % від загальної суми збитків,
- Транспортна інфраструктура – 26 %,
- Енергетична сфера – 8 %,
- Промисловість і торгівля – 8 %,
- Сільське господарство – 7 %.

Зокрема, протягом першого року війни було пошкоджено та зруйновано 1,4 млн житлових одиниць (окремих квартир і будинків), серед яких 135 тис. приватних будинків та 39 тис. гуртожитків [71].

Таблиця 3.1

Загальні збитки, втрати та потреби за секторами (млрд доларів США)

Російська агресія створила серйозні виклики для українських

49

підприємств, змушуючи їх припиняти діяльність або перемішувати офіси та виробничі потужності з небезпечних регіонів до інших частин країни чи за кордон.

У воєнний період багато компаній зіткнулися з руйнуванням усталених ланцюгів постачання сировини та комплектуючих, а також втратою каналів збуту готової продукції. Це змусило підприємців оперативно розробляти та впроваджувати нові бізнес-рішення.

Малий бізнес в Україні зазнав колосальних втрат через війну – лише 6 % підприємств змогли пережити перші два місяці бойових дій без значних втрат.

Через масові блекаути більшість підприємств встановили додаткові

джерела електроенергії, а кожна друга компанія була змушена переглянути графік роботи. Відключення електропостачання спричинило значну втрату робочого часу, що негативно позначилося на продуктивності.

Залежно від географічного розташування бізнес зазнавав різного рівня впливу. Зокрема, приблизно 50 % компаній, що працюють у тимчасово окупованих регіонах та прифронтових зонах, забезпечують близько 45 % ВВП України [35, сс. 172-173].

Для оцінки впливу бойових дій на розвиток малого бізнесу територію України можна розділити на чотири групи (рис. 3.1):

1. Регіони ведення бойових дій – частково окуповані території, де тривають активні бойові дії. Підприємницька діяльність тут надзвичайно обмежена.

2. Прифронтові регіони – території, які перебувають під прямою загрозою військового вторгнення. Бізнес в цих регіонах працює з значними обмеженнями.

3. Опорні регіони – відносно безпечні території, які відіграють ключову роль у логістичному забезпеченні оборонних та гуманітарних вантажів. 4. Безпечні регіони – території з низьким ризиком військового вторгнення, що створюють сприятливі умови для ведення бізнесу.

50

Ці фактори продовжують визначати стратегії адаптації українських підприємств, їхню релокацію та спроби збереження бізнес-активності в умовах воєнного стану.

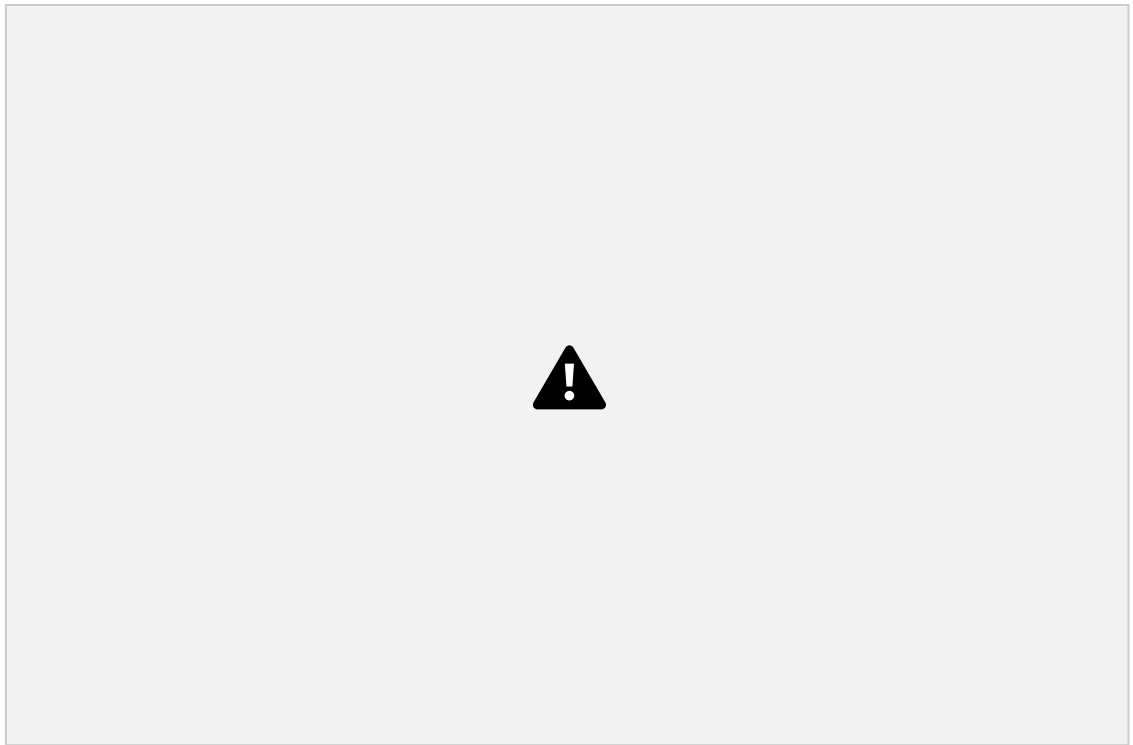

Рис.3.1. Групування регіонів України за принципом долучення до бойових дій

Узагальнено авторами за [78, с. 32]

Війна має різний ступінь впливу на розвиток малого бізнесу залежно від галузі та регіону. Найбільші збитки спостерігаються у зонах бойових дій та прифронтових територіях, де втрати підприємств становлять:

- 40–45 % – у сільському господарстві та видобувній промисловості,
- 35 % – у промисловому виробництві,
- 37–40 % – у сфері послуг.

Однією з причин такого масштабного спаду є зменшення населення у постраждалих регіонах, руйнування або знищення виробничих потужностей, відтік кваліфікованих спеціалістів, порушення ланцюгів постачання, зростання вартості експорту та інші економічні фактори [78, с. 32].

51

Серед ключових проблем малого бізнесу в умовах війни можна виділити:

- зростання цін на матеріали та сировину,

- логістичні складнощі через порушення транспортних шляхів, •

подорожчання пального, яке вже не є критичним, але все ще негативно впливає на витрати підприємств.

Аграрні підприємства зазнають значних втрат, зокрема:

- окупація територій,
- незаконне вивезення продовольства,
- пошкодження сільськогосподарської техніки,
- мінування полів,
- збільшення вартості логістичних перевезень через блокування портів.

У неприфронтових регіонах основною проблемою є втрата постачальників, що змушує підприємства шукати нові канали забезпечення ресурсами.

Хоча мобілізація не має критичного впливу на бізнес, підприємства все ж втратили значну частину працівників.

Також суттєвою проблемою стала можливість виплати заробітної плати. За оцінками:

- 5 % компаній змогли збільшити зарплати,
- 20 % зберегли їх на довоєнному рівні,
- більшість була змушена зменшити виплати або повністю їх зупинити

[68, сс. 183-184].

Ці фактори продовжують визначати динаміку розвитку малого бізнесу в умовах війни та перспективи його подальшого відновлення. Під час виступу на Всеукраїнському форумі «Україна 30» Володимир Зеленський наголосив: *«Розвиток малого та середнього бізнесу – важливий пріоритет моєї програми, коли я йшов у Президенти України, і сьогодні це пріоритет для нашого уряду й нашої держави»* [17].

Хоча ця заява була зроблена наприкінці 2021 року, вона залишається

52

актуальною і сьогодні. Уряд ухвалив низку важливих рішень, спрямованих на підтримку підприємців:

- Підприємства з обігом до 10 млрд грн отримали можливість перейти

на сплату єдиного податку.

- Підприємці сплачують лише 2 % від обороту замість ПДВ та податку на прибуток.

- ФОП 1-ї та 2-ї груп можуть добровільно сплачувати єдиний податок.
- ФОП звільнені від сплати ЄСВ за своїх мобілізованих співробітників.

На час воєнного стану ФОП, які не отримують доходу, звільнені від сплати ЄСВ. Також було ухвалено такі рішення:

- Санкції за порушення закону про реєстратори розрахункових операцій не застосовуються до завершення воєнного стану.
- З 24 лютого 2022 року платники на територіях бойових дій звільнені від сплати за землю.

- Підприємства не сплачують ПДВ за товари, знищені під час війни або передані для оборони [56, сс. 17-19].

Спочатку уряд скасував майже всі перевірки, включаючи камеральні та фактичні. Однак ці рішення згодом були переглянуті.

Одним із нововведень стало впровадження мораторію на перевірки нарахування, декларування та сплати ЄСВ протягом воєнного та надзвичайного стану, а також три місяці після їх завершення.

Усі перевірки, які розпочалися до 24 лютого 2022 року, були призупинені, а штрафи та пеня за порушення нарахування, декларування та сплати ЄСВ не застосовуються [46, с. 6].

Наступним кроком уряду стало запровадження програми тимчасової релокації підприємств із постраждалих районів, що спрямовано на підтримку та розвиток українського бізнесу.

Ця програма дає можливість підприємствам, що знаходяться в зонах активних бойових дій, отримати державну підтримку для переміщення

53

виробничих потужностей до західних областей України [46, с. 7]. Україна наразі не має достатніх ресурсів для забезпечення гарантій та самостійного страхування ризиків потенційних інвесторів. Унаслідок війни спостерігається значне скорочення прямих іноземних інвестицій, які відігравали важливу

роль у розвитку підприємництва.

Відновлення економіки в умовах воєнного та післявоєнного періоду потребує значних капіталовкладень. Для сприяння фінансуванню бізнесу Верховна Рада України зареєструвала законопроект №7456 щодо внесення змін до Закону України «Про інвестиційну діяльність». Цей документ передбачає підтримку економіки через основні експортні групи, які допомагають виробникам максимізувати надходження валютних коштів.

Законопроект №7456 також створює «правову базу» для спеціальних інвестиційних проєктів, спрямованих на державну підтримку приватних компаній в умовах воєнного стану. Його мета – надати підприємствам можливість зберегти виробничі потужності навіть у складних умовах [36, сс. 3, 6].

Попри складну ситуацію, бізнес в Україні продовжує працювати. Однак підприємці, які залишилися в країні, стикаються з значними труднощами у забезпеченні стабільного розвитку.

Компанія IDS Ukraine, яка займається виробництвом безалкогольних напоїв, зіткнулася з серйозними проблемами з початку війни. Серед них: • тимчасове припинення виробництва через окупацію Херсонської області,

- логістичні труднощі,
- перебої з постачанням пального,
- втрата значної частини цільової аудиторії через еміграцію, • зміна форматів споживання продукції.

Через блекаути та перебої зі зв'язком компанія збільшила запаси продукції на складах підприємства та партнерів, щоб гарантувати доступ до товару за будь-яких умов. Запасів вистачає на 25 днів з урахуванням поточного

54

рівня продажів.

Сергій Дядюшко, генеральний директор медичної лабораторії «Ескулаб», розповів про логістичні проблеми компанії, оскільки реагенти для

аналізів постачаються з Європи. Через довгі черги на кордоні поставки затримувалися, що змусило компанію оптимізувати ланцюжки постачання.

Крім цього, лабораторія створила резервні інтернет-мережі у відділеннях для забезпечення альтернативного зв'язку. Медичний персонал був навчений працювати без електроенергії, а відділення обладнали генераторами. У кожному регіоні були створені опорні відділення, які можуть працювати за будь-яких умов, забезпечуючи людям можливість здати аналізи без перешкод.

Також компанія перейшла з довгострокового планування на короткострокове, а кожен підрозділ розробив антикризовий план, що допомагає адаптуватися до змін [77].

Російське повномасштабне вторгнення завдало значних збитків аграрному сектору України. Території, що постраждали від бойових дій, охоплювали близько 36 % довоєнного обсягу вирощування зернових у країні [44]. Блокада

Чорного моря та руйнування сільськогосподарських підприємств значно збільшили витрати та ризики для виробництва та експорту зерна.

Попри зусилля українського уряду та міжнародної спільноти щодо збереження логістичних маршрутів для експорту зерна, станом на квітень 2023 року його обсяг скоротився на 13 % порівняно з попереднім маркетинговим роком [44].

Війна негативно вплинула не лише на великі аграрні компанії, а й на дрібних виробників. За даними FAO,

- 44 % виробників повідомили про катастрофічне зростання собівартості продукції,
- 25 % заявили про скорочення або повне припинення виробництва через війну [44].

Станом на лютий 2023 року загальні збитки українського сільського

55

господарства оцінюються у 40,2 млрд доларів США, з яких 8,7 млрд доларів – це прямі втрати.

На думку Матвєєва М., широкомасштабна війна позначилася на функціонуванні новоствореного ринку земель сільськогосподарського призначення.

Протягом березня-квітня 2022 року ринок фактично не діяв, оскільки доступ до бази даних про право власності на землю був обмежений. У травні 2022 року уряд України видав положення щодо реєстру власності на землю, після чого ринок поступово відновив свою роботу. Якщо у 2021 році місячний обсяг угод на ринку земель становив близько 10 000 операцій, то через війну їх кількість зменшилася вдвічі. Дослідження Держгеокадастру України свідчать, що сьогодні однією з особливостей ринку є законодавчо встановлена мінімальна ціна землі. Якщо ринкова ціна наближається до мінімальної, землевласники не мають можливості знижувати її ще більше, аби знайти покупців [44]. Для підтримки агровиробників уряд поступово впроваджує програми державної підтримки аграрного сектору, що спрямовані на стабілізацію та розвиток галузі (табл. 3.2).

На додаток до державних програм підтримки підприємництва, активно впроваджуються заходи, спрямовані на усунення бар'єрів для розвитку бізнесу.

З початку 2023 року 11,8 тис. агрогосподарств отримали 61 млрд грн банківських кредитів на розвиток, з яких 9,1 тис. агропідприємств було профінансовано через державну програму «Доступні кредити 5-7-9» на суму 35,3 млрд грн.

За даними Мінагрополітики, найбільший обсяг кредитів у межах цієї програми отримали підприємства таких областей:

- Кіровоградська – 4,14 млрд грн (1 337 господарств),
- Вінницька – 3,9 млрд грн (1 084 господарства),
- Одеська – 3,7 млрд грн (885 господарств),
- Київська – 3,65 млрд грн (746 господарств) [47].

Такий підхід значно спрощує доступ мікро- та малих підприємств до банківських кредитів. Завдяки механізмам підтримки аграрії можуть отримувати кредити до 90 млн грн із процентною ставкою 5–9 % річних, залежно від категорії кредиту та статусу підприємства.

Для підтримки виробників зерна уряд України:

- призупинив дію імпортних мит на матеріали для зберігання зерна,
- спростив правила реєстрації сільськогосподарської техніки та вантажівок,
- запровадив систему грантів для малих фермерських господарств. Крім цього, розширено дію державної кредитної програми «Доступні кредити 5-7-9», щоб вона охоплювала ширше коло підприємств, зокрема середні та великі компанії [47].

З метою забезпечення фінансових ресурсів для підприємців, уряд ухвалив Постанову про надання державної фінансової підтримки виключно малим та середнім агровиробникам з річним оборотом не більше 20 мільйонів

євро, що відповідає підприємствам, які обробляють до 10 000 га.

Основні положення фінансової підтримки включають:

- Компенсацію відсоткової ставки за залученими кредитами, •

Максимальну суму кредиту під компенсацію – до 50 млн грн, • Фінансування сільськогосподарської діяльності (посівної) на період дії воєнного стану,

- Державну гарантію за портфельними кредитами – до 80 %, •

Термін кредитування – 6 місяців,

• Необхідність статусу сільськогосподарського товаровиробника, відповідно до положень Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» [58].

Попри агресію росії, українська економіка продовжує процес відновлення. За попередніми оцінками Мінекономіки,

• у вересні 2023 року зростання ВВП склало 9,1 % порівняно з аналогічним періодом минулого року,

• у січні-вересні 2023 року економічний приріст оцінюється на рівні 5,3 %.

Як зазначають дослідники [1], підтримка малого та середнього бізнесу допомагає зберігати та відновлювати виробництво критично важливих галузей – харчової промисловості, легкої промисловості, а також виробництва товарів першої необхідності (одяг, взуття тощо).

Харчова промисловість – єдиний сектор, де значна частина підприємств зберегли обсяги роботи або навіть перевищили довоєнні показники: • 34 % компаній підтримують виробництво майже на довоєнному рівні, • 24 % – повністю зберегли або перевищили обсяги роботи. У легкій промисловості на 100 % потужностей працюють лише 7 % підприємств, тоді як у інших галузях результати суттєво скромніші, що

пояснюється складнощами адаптації до нових викликів та особливостями виробничих процесів (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Пріоритети забезпечення стійкості промисловості й аграрного сектору економіки України

Джерело: [1]

Під час повномасштабного вторгнення одним із ключових викликів для підприємницької діяльності у промисловості став дефіцит персоналу, викликаний мобілізацією військовозобов'язаних працівників або їх евакуацією в безпечніші регіони. Це особливо позначилося на виробництві будівельних матеріалів, металургії, металообробці, хімічній промисловості та машинобудуванні, де зафіксоване критичне падіння виробництва. Наприклад, у сфері будівельних матеріалів нині не працюють 16 % підприємств, а в металургії та металообробці 63 % компаній зменшили виробничі потужності більш ніж удвічі. Навіть у деревообробній промисловості, яка зосереджена переважно на заході та півночі України, лише 35 % підприємств працюють майже на повну потужність [1].

Однак, попри складні обставини, підприємці пристосовуються до нових

59

викликів, отримуючи підтримку від держави та міжнародних партнерів. У багатьох секторах переробної промисловості спостерігається поступове

відновлення економічної активності. Виробнича сфера, яка зазнала значних руйнувань унаслідок війни, також демонструє тенденції до стабілізації. Зокрема, підприємства харчової промисловості наростили виробництво завдяки розширенню сировинної бази, яку забезпечують сільгоспвиробники, а також поступовому налагодженню асортименту та нових логістичних шляхів постачання продукції. Крім того, позитивна динаміка спостерігається у сферах машинобудування та виробництва будівельних матеріалів, які набули трендового значення через реалізацію проєктів відновлення. Серед таких ініціатив – урядова програма «єОселя», яка вийшла на ринок із пакетом дієвих пропозицій для соціально вразливих верств населення та пільгових категорій громадян. Її реалізація розпочалася ще в жовтні 2022 року, а координують програму Мінекономіки спільно з Мінцифрою та ПрАТ «Укрфінжитло», залучаючи державні комерційні банки-партнери. В рамках програми для військовослужбовців ЗСУ за контрактом, вчителів, медиків та науковців передбачена пільгова ставка по кредиту на рівні 3 % річних, тоді як для інших категорій громадян іпотечна ставка становить 7 %. Водночас приріст у добувній промисловості пояснюється активним накопиченням запасів вугілля та газу напередодні зимового сезону.

Водночас ремонтна кампанія об'єктів генерації та електромереж, постійні пошкодження інфраструктури внаслідок бойових дій у низці регіонів та надзвичайно теплі погодні умови стали стримувальними факторами для виробництва і споживання електроенергії порівняно з вереснем 2022 року. Одним із найбільших викликів для зростання економіки залишається ситуація з енергоносіями, які є вкрай вразливими для промисловості. Якщо до повномасштабної війни основною проблемою було стрімке зростання цін на енергоресурси, то тепер питання їх доступності стало критичним. Велика кількість виробників будівельних матеріалів використовує газ або вугілля, однак у поточних умовах необхідно активніше впроваджувати альтернативні

джерела енергії. Україна, як індустріально-аграрна країна, дедалі більше

зосереджується на розвитку відновлюваної енергетики, зокрема має значний потенціал для будівництва сонячних та вітрових парків, а також інших видів генерації з альтернативних джерел. Крім того, розвиток вуглецево нейтральної енергетики може частково компенсувати втрати, спричинені руйнуванням електростанцій, оскільки ця система є більш розгалуженою. Важливим чинником залишається логістика та її вартісний вимір, що продовжує зростати, особливо через подорожчання пального, яке наразі має певний баланс вартості. Ринок праці України також зазнав значних змін, зокрема найбільше скорочення зайнятості протягом 2022 року спостерігалось у зв'язку зі зменшенням обсягів виробництва, порушенням виробничих зв'язків та руйнуванням підприємств у зонах бойових дій. Загалом за підсумками 2022 року кількість комерційних підприємств скоротилася на 21,3 %, а ті, що змогли продовжити свою діяльність, скоротили персонал на 5 %. Зменшення кількості працівників охопило всі сегменти бізнесу, незалежно від розміру компаній.

Аналітичні дослідження [61] свідчать, що найбільше скорочення персоналу спостерігалось серед мікропідприємств, де чисельність найнятих працівників зменшилася на 53 % порівняно з початком року. Водночас ситуація у великих компаніях виявилася більш стабільною – там скорочення не перевищило 4 %. Середні та малі підприємства також постраждали, втративши відповідно 6 % і 8 % працівників від загальної чисельності персоналу [61]. Окрему проблему становлять фахівці, яких неможливо швидко замінити, адже їхня підготовка потребує значного часу та фінансових ресурсів. Крім того, питання кадрового забезпечення пов'язане з безпекою, адже в умовах війни підприємцям доводиться враховувати ризики для своїх працівників.

Сучасні умови ведення бізнесу вимагають від підприємців налагодження активної співпраці з іншими суб'єктами господарювання для подолання кризових явищ. В умовах війни консолідація та кооперація за

регіональними та галузевими критеріями стають важливим трендом, який допомагає ефективно вирішувати питання виробництва товарів, що користуються попитом у воєнний час. У 2022 році Комітет активно працював над розробкою та погодженням законодавчих ініціатив, а також їхнім поданням на розгляд Кабінету Міністрів України.

Наявне законодавство дає змогу підприємцям об'єднувати зусилля як через укладання відповідних договорів, так і шляхом формування господарських структур зі створенням юридичних осіб або без такого статусу. Одним із прикладів цього процесу є розширення міжгосподарської кооперації, що передбачає реорганізацію практично всього аграрного виробництва. Водночас цей процес не може бути відокремленим і має корелювати з іншими формами та напрямками суспільного поділу праці в аграрній сфері, працюючи в синергії з зональною та міжзональною спеціалізацією виробництва.

Міжгосподарська кооперація не заперечує розвитку предметної та технологічної спеціалізації, але також повинна бути інтегрованою у загальну модель розвитку регіону, що включає його промисловий потенціал. Важливим є поступовий перехід від простих форм кооперації до складніших, а також перехід від невеликих господарських формувань до більш масштабних та ефективних моделей.

Попри складні умови, українська економіка демонструє поступове відновлення. Підприємці адаптуються до нових викликів, спираючись на державну підтримку та допомогу міжнародних партнерів. Економічна активність підприємств у багатьох секторах переробної промисловості відновлюється, а виробнича сфера, що зазнала значних руйнувань, поступово повертається до стабільності. Харчова промисловість змогла наростити обсяги виробництва завдяки збільшенню сировинної бази в аграрному секторі та налагодженню нових логістичних шляхів постачання продукції.

Результати дослідження свідчать, що від початку повномасштабного вторгнення в Україні були запроваджені численні зміни, пов'язані з умовами воєнного стану, державною підтримкою підприємців та фізичних осіб-

підприємців. Вжиті заходи сприяють ефективному функціонуванню суб'єктів господарювання в умовах війни, дозволяючи їм адаптуватися до нових реалій. Водночас важливо переймати найкращі практики європейських країн щодо реконструкції та відновлення бізнесу, залучаючи інвестиції від приватного сектора. Одними з ключових способів підтримки економічної ситуації в Україні залишаються надання податкових пільг для підприємців, доступні безвідсоткові кредити, скорочення бюрократичних процедур та збільшення строків звітності. Враховуючи необхідність прискорення економічного зростання, важливим фактором є залучення довгострокових інвестицій. Бізнес-спільнота має усвідомити, що Україна – це не лише країна, яка потребує фінансової допомоги, а й перспективна економіка для інвесторів. Вкрай необхідно продовжувати пошук нових програм економічного розвитку та залучати подальшу підтримку міжнародних партнерів, що відкриє широкі можливості для підприємницької діяльності й створить надійну основу для сталого мирного розвитку країни.

ВИСНОВКИ

Воєнний стан, що розпочався в Україні після повномасштабного вторгнення, докорінно змінив умови ведення бізнесу. Попри серйозні виклики, українські підприємці продемонстрували виняткову стійкість, здатність швидко адаптуватися до нових реалій та впроваджувати інноваційні рішення.

Вплив війни на бізнес виявився найбільш руйнівним для малого та середнього підприємництва. За оцінками, на початку воєнного стану збитки МСП перевищили 83 мільярди доларів США. Чимало компаній змушені були припинити діяльність через руйнування інфраструктури, падіння попиту та масове переміщення працівників. Близько 10 мільйонів українців залишили

свої домівки, частина з них стала внутрішньо переміщеними особами, а інші виїхали за кордон, що призвело до гострої нестачі робочої сили для багатьох підприємств.

Проте значна частина бізнесу змогла пристосуватися до нових умов, активно переміщуючи свої потужності до західних регіонів, які є безпечнішими. Крім того, підприємці активно освоювали онлайн-простір та цифрові платформи для збереження зв'язку з клієнтами й підтримки продажів. Змінювалася і стратегія управління – компанії почали працювати в режимі мінімізації витрат, зосереджуючи зусилля на ключових функціях та відкладаючи довгострокові плани розвитку. Незважаючи на складні умови, український бізнес поступово повертав свої позиції, попри невизначеність і ризику.

Через рік після початку війни спостерігається помітне пожвавлення підприємницької активності. Багато компаній відновили діяльність, адаптувалися до нових умов і розробили ефективні моделі управління ризиками. Значна частина працівників повернулася на свої робочі місця, що покращило кадрову ситуацію і сприяло відновленню бізнес-ресурсів. Українські підприємства знову почали розробляти стратегії, орієнтовані не

64

лише на короткострокове виживання, а й на перспективне зростання. Сучасні бізнес-плани охоплюють детальні 2-3-річні стратегії, які включають розширення ринків, залучення нових клієнтів та розробку інноваційних продуктів і послуг.

Інновації стали ключовим фактором виживання та розвитку бізнесу в умовах воєнного стану. Українська ІТ-галузь, яка традиційно має сильні позиції, оперативно відреагувала на нові виклики, розробляючи технологічні рішення для бізнесів, що дозволяють їм адаптуватися до складних умов. Відповідаючи на проблеми з логістикою та перебоями в постачанні, значно зріс рівень інновацій у сфері електронної комерції, доставки, дистанційної роботи та управління ресурсами. Малий і середній бізнес активно впроваджує

диджиталізацію та автоматизацію своїх процесів, що дає змогу залишатися конкурентоспроможними навіть на тлі економічної нестабільності. Крім того, українські підприємці розширюють співпрацю з європейськими ринками та адаптуються до міжнародних стандартів, що відкриває нові можливості для розвитку та розширення бізнесу.

Важливу роль у підтримці підприємництва відіграють державні ініціативи та міжнародна допомога. Український уряд реалізував низку програм сприяння малому та середньому бізнесу, зокрема доступне кредитування, податкові пільги та гранти для відновлення діяльності підприємств. Окрім цього, міжнародні організації активно підтримують український бізнес, надаючи фінансову допомогу, організовуючи навчальні програми та консультації.

Російсько-українська війна завдала серйозних збитків підприємству, особливо малому та середньому бізнесу, змушуючи багато компаній скорочувати персонал або припиняти роботу. Це спричинило зростання безробіття та погіршення загальної економічної ситуації. Малий бізнес зазнав значного удару, оскільки його гнучкість та стійкість поставлені під випробування новими викликами.

65

У відповідь на труднощі уряд України реалізував низку заходів для підтримки підприємців, зокрема податкові пільги, програми кредитування для реструктуризації боргу та можливість відкриття нових бізнесів. Однак ці заходи потребують удосконалення, адже багато підприємств все ще відчувають нестачу фінансових ресурсів. Для зміцнення бізнес-середовища необхідно активізувати зусилля з надання кредитних програм, розширення міжнародних економічних зв'язків та створення сприятливих умов для розвитку підприємництва.

Попри виклики, українські підприємці продовжують працювати, підтримуючи економіку країни та наближаючи її до перемоги. Малий бізнес відіграє важливу роль у створенні робочих місць, сплаті податків та

забезпеченні населення товарами та послугами. Хоча уряд України надає підтримку підприємцям, для повного відновлення бізнес-сектору необхідна стабільна мирна ситуація.

Приклади успішної адаптації окремих компаній доводять, що інноваційні рішення та гнучкість допомагають бізнесу зберегти ефективність навіть в умовах кризи. Водночас відновлення малого підприємництва після війни вимагатиме комплексних заходів та довгострокових стратегій, спрямованих на сталий розвиток економіки. Український малий бізнес продовжуватиме відігравати ключову роль у післявоєнному відновленні, сприяючи економічному зростанню та стабільності. Загалом, дослідження підкреслює необхідність активної підтримки підприємництва в умовах війни, а розробка ефективних політичних, економічних та інституційних заходів стане визначальним фактором для його довгострокового розвитку.

66

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ангел Є., Гулік А. Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. *Дзеркало тижня*. URL: <https://zn.ua/ukr/promyshliennost/jak-ukrajinska-promislovist-dolaje-vojenni-vikliki.html>.
2. Андрейченко Ю. «Бізнес в умовах війни: як заспокоїтися та працювати далі». Mind.ua, 10.02.2023. URL: <https://mind.ua/publications/20249347-biznes-v-umovah-vijni-yak-zaspokoyitisya-ta-pracyuvati-dali>.
3. Андрійчук В.Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: монографія. Київ, 2005. 292 с.
4. Андрійчук В.Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: монографія. вид. 2-ге. Київ : КНЕУ, 2006. 292 с.
5. Андрійчук В.Г. Основи наукових досліджень в агробізнесі : навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2018. 491 с.
6. Базилевич В. Д., Гражевська Н. І., Гайдай Т. В. та ін. Австрійська

школа граничної корисності. Історія економічних учень: підручник: У 2 ч. / під редакцією В. Д. Базилевича. Київ, 2006. Т. 1. 582 с.

7. Базилевич В. Історія економічних учень: Підручник / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка Київ, 2004. 1300 с.

8. Бережна Т. «За рік війни в більш безпечні регіони релоковано 800 підприємств – Тетяна Бережна». Кабінет Міністрів України, 12 жовтня 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/za-rik-viiny-v-bilsh-bezpechni-rehiony-relokovano-800-pidpriemstv-tetiana-berezhna>.

9. Бізнес в умовах війни: що заважає підприємцям працювати. УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/stalo-vidomo-yak-ukrajinskiy-biznes-ogovtuyetsya-vid-pershogo-shoku-viyni-novini-ukrajina-11874339.html>.

10. Бізнес під час війни. URL: <https://chm-s.com/biznes-vo-vremya-vojny/>.

11. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі. Київ : Основи, 2001. 670 с.

67

12. Бородаєвський С.В. Історія кооперації. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 446 с.

13. Варналій З.С. Конкуренція і підприємництво: моногр. Київ : Знання України, 2015. 463 с.

14. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. Олександр Погорілий. Київ : Наш формат, 2018. 216 с.

15. Вебер, Макс. Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння. З нім. пер. М. Кушнір. Київ, 2012. 1112 с.

16. Вільямсон, Олівер Е. Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів. Київ, 2001. 472 с.

17. Володимир Зеленський: Малий і середній бізнес – це основа економіки України, тож він є важливим пріоритетом для держави // Офіційне інтернет-представництво Президента України: [Веб-сайт]. 2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-malij-i-serednij-biznes-ce-osnova-ekonom-67213>

18. Галушка З.І. Інституціоналізація соціальної відповідальності

бізнесу: механізми становлення. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Сер.: Економічна*. 2014. № 1. С. 90 – 98.

19. Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань. Київ, 2013. 472 с.

20. Гензель Ю. Розвиток під час війни: 5 головних проблем українського бізнесу. URL: <https://mind.ua/openmind/20260808-rozvitok-pid-chas-vijni-5-golovnih-problem-ukrayinskogo-biznesu>.

21. Гончаров С.М., Кушнір Н.Б. Тлумачний словник економіста. Київ, 2019. 264 с.

22. Губені Ю. Організаційні форми підприємництва та підприємництво: інформованість сільського населення. *Інноваційна економіка*. 2019. № 5-6. С. 194-198.

23. Державна служба статистики: офіційний сайт. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/sze_20.htm.

68

24. Державна служба статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua 25. Державна підтримка бізнесу під час війни: що треба знати. URL: <https://eba.com.ua/derzhavna-pidtrymka-biznesu-pid-chas-vijny-shho-treba-znaty/>.

26. Дюк А.А. Концептуальні аспекти формування селозберігаючої моделі господарювання на засадах соціалізації підприємництва. *Інноваційна економіка*. 2020. №3 – 4. С. 90 – 97.

27. Економічний енциклопедичний словник: у 3-х т. / за ред. С.В. Мочерного. Львів : Світ, 2006. 568 с.

28. Злупко С.Н. Історія економічної теорії. Київ, 2005. 719 с. 29. Зоря О.П. Управління розвитком аграрних підприємств в умовах інституційних трансформацій: монографія. Полтава : Видавництво ПП «Астроя», 2019. 321 с.

30. Зубов В.О., Кривега Л.Д., Косих А.І. Філософія підприємництва. Запоріжжя : Дінас. 2000. 190 с.

31. Зянько В. В. Інноваційне підприємництво: сутність, механізми і

форми розвитку. монографія. Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2008. 397 с.
URL: http://fk.vntu.edu.ua/images/documents/mon_08.pdf .

32. Історія економіки та економічної думки : навч. посібник (модульний варіант) / Д. П. Богиня та ін. Хмельницький : ХНУ, 2010. 428 с. 33. Колот А. Сучасна філософія корпоративної соціальної відповідальності: еволюція поглядів. *Україна: аспекти праці*. 2013. № 8. С. 3- 17.

34. Краус Н.М. Історія економіки та економічної думки: структурно логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. Київ, 2019. 504 с. 35. Куклінова Т. Функціонування малих підприємств під час воєнного стану. *Економічні науки*. 2023. № 2. С. 172-174. DOI: 10.31891/2307-5740-2023- 316-2-27

36. Лобунець Т. В., Гончар Г. П. Особливості інвестування бізнесу в умовах війни. *Наукові перспективи*. 2022., вип. 26 Т. 8. С. 1-10. DOI: 10.52058/2708-7530-2022-8(26) 155-164

69

37. Лопатинський Ю.М, Кобеля З.І., Галицький А. Структурно функціональні засади розвитку підприємництва на сільських територіях. 38. Лопатинський Ю.М, Кобеля З.І., Маліцька Г. Соціальне підприємництво як форма соціалізації економіки.

39. Лупенко Ю.О., Кропивко М.Ф. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності. *Економіка АПК*. 2013. №7. С. 5 – 21. 40. Мадзігон О. Історичний розвиток підприємництва та основні функції підприємництва. *Молодь і ринок*. 2012. № 2. С. 46–52.

41. Макаренко П.М. Моделі аграрної економіки. Київ, 2005. 682 с. 42. Малік М. Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А. Реалізація цілей сталого розвитку України в контексті трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські. *Економіка природокористування і сталий розвиток*, 2020. № 7 (26). С. 21–31.

43. Маринович М. Митрополит Андрій Шептицький і принцип «позитивної суми» / передм. Адріана Сливогоцького. Львів, 2019. 248 с. 44. Матвеев М. Сільське господарство та ринок сільськогосподарських земель

України: вплив війни. Аналітика. Ринок землі. Воркс Україна. 02.05.2023.

URL: <https://voxukraine.org/authors/myhajlo-matvyeyev>. 45. Мельник Т.

Український бізнес в умовах війни: сучасний стан, проблеми та шляхи їх вирішення. *Journal of Innovations and Sustainability*. 2023. № 7 (3).

46. Мельник Т. Ю. Державна підтримка та стимулювання розвитку бізнесу в Україні під час дії воєнного стану. *Економіка, управління та адміністрування*. 2022., вип. 100 Т. 2. С. 3-11.

47. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua/news/ponad-67-mlrd-griven-bankivskih-kreditiv-otrimali-127-tis-agropidpriyemstv-cogo-roku-na-rozvitok>.

48. Міллер Дж. Ст. Про свободу. Роздуми про представницьке врядування. Поневолення жінок: Есе. Є. Мірошніченко та ін. (пер. з англ.) Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.

70

49. Національний інститут стратегічних досліджень. «Огляд інструментів підтримки бізнесу в період воєнного стану в Україні». URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-instrumentiv-pidtrymky-biznesu-v-period-voyennoho-stanu-v-3>.

50. Огляд інструментів підтримки бізнесу в період воєнного стану в Україні (серпень 2022). URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-instrumentiv-pidtrymky-biznesu-v-period-voyennoho-stanu-v-1>.

51. Основи аграрного підприємництва / за ред. М.Й. Маліка. Київ, 2000. 582 с.

52. Панькова Л.О., Гуцалюк О.В. Підприємницька діяльність в Україні в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 220-223. URL: chrome-extension://efaidnbnmnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.lsej.org.ua/6_2023/49.pdf.

53. Підприємництво в епоху глобальних трансформацій: виклики та перспективи розвитку: монографія / за ред. д.е.н., професора П. В. Пашка та д.е.н., професора Л. Л. Лазебник. Ірпінь : Університет державної фіскальної

служби України, 2019. 476 с.

54. «Попри війну: 47 % бізнесів очікують зростання у 2023 р.».

European Business Association, 17.01.2023. URL:

<https://eba.com.ua/popry/vijnu-47- biznesiv-ochikuyut-zrostannya-u-2023-rotsi/>

55. Причепя І.В., Руда Л.П. Сучасні тенденції та перспективи розвитку підприємницького сектору економіки України. *Економічний простір*. №143. 2019. С. 67-80.

56. Проблеми раціонального використання соціально-економічного, еколого енергетичного, нормативно-правового потенціалу України та її регіонів: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції ГО «ІЕЕЕД», (01 червня 2022 року), м. Луцьк: СПД Гадяк Жанна Володимирівна, друкарня «Волинь поліграф», 2021. 214 с. URL: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/3203/Збірник_Луцьк.pdf

57. Проблеми розвитку малого та середнього бізнесу в Україні як
71

основного джерела робочих місць. Національний інститут стратегічних досліджень: веб-сайт. URL: [https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna polityka/problemy-rozvytku-maloho-ta-serednoho-biznesu-v-ukrayini-yak](https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/problemy-rozvytku-maloho-ta-serednoho-biznesu-v-ukrayini-yak).

58. Про внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України щодо забезпечення кредитної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам : Постанова. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: [http://polvet.gov.ua/uk/news/uryad-zatverdyyv-zminy-do-nadannya-finansovoyi derzhavnoyi-pidtrymky-agrariyam-pid-chas-posivnoyi/](http://polvet.gov.ua/uk/news/uryad-zatverdyyv-zminy-do-nadannya-finansovoyi-derzhavnoyi-pidtrymky-agrariyam-pid-chas-posivnoyi/).

59. Проєкт «EU4USociety». URL: <https://www.irf.ua/program/eu4usociety/>. 60.

Прохоров А. «Незламний бізнес Вільної країни: яким 2023 рік буде для підприємців і тих, хто хоче ними стати». ProGoroshi, 12.03.2023. URL: [https://progroshi.news/news/biznes/nezlamniy-biznes vilnoji-krajini-yakim-2023-rik-bude-dlya-pidpriyemciv-i-tih-hto-hoche-nimi-stati-3687.html](https://progroshi.news/news/biznes/nezlamniy-biznes-vilnoji-krajini-yakim-2023-rik-bude-dlya-pidpriyemciv-i-tih-hto-hoche-nimi-stati-3687.html). 61. Ринок праці України 2022–2023: стан, тенденції та перспективи. Державна служба зайнятості України. URL: <https://solidarityfund.org.ua/wp>

content/uploads/2023/04/ebrd_ukraine-lm-1.pdf.

62. Сак Т., Більо І., Ткачук Ю. Еколого-економічні наслідки російсько української війни. *Економіка та суспільство*. 2022. № 38. С. 1-7. DOI: 10.32782/2524-0072/2022-38-6

63. Світлична А. В., Дем'яненко Н. В., Гаряга Р. О., Вишар О. Ю., Мурлян М. В. Діяльність сільськогосподарських підприємств України під час воєнного стану. *Агросвіт*. № 19, 2023. С. 68-73. URL: <https://www.nayka.com.ua/index.php/agrosvit/article/view/2208/2237>.

64. Сизоненко В. Теорія підприємництва: здобутки і проблеми дослідження. *Економіка України*. 2002. № 9. С. 45–51.

65. Сміт Адам. Дослідження про природу і причини багатства народів / пер. з англ. О. Васильєв, М. Межевікіна, А. Малівський. Київ, 2018. 736 с. 66. Соціологічна енциклопедія / уклад. В.Г. Городяненко. Київ : Академвидав, 2008. 456 с.

67. Спільнокошт. URL: <https://biggggidea.com..>

72

68. Тимошук В., Ціх Г. В. Проблеми малого та середнього бізнесу в Україні у воєнний час // Збірник тез доповідей II Міжнародної науково практичної конференції «Трансформація бізнесу для сталого майбутнього: дослідження, діджиталізація та інновації». 2022. С. 183-184. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/39824/2/ICBuTS_2022_Tymoshchuk_V_Problems_of_small_and_183-184.pdf

69. Туган-Барановський М.І. Політична економія: курс популярний. Київ : Наукова думка, 1994. 264 с.

70. Українська економічна думка: Хрестоматія / упоряд. С.М. Злупко. Київ : Знання. 2007. 694 с.

71. Фінансово-економічні наслідки війни // Новини України LB.ua: [Веб сайт]. URL:

https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/550614_finansovoekonomichni_naslidki.html

72. Фрідман Девід. Механізм свободи. Анархія вільного ринку / пер. з

англ. Ірина Гнатковська. Київ, 2019. 328 с.

73. Шпикуляк О. Г. Інституціональні особливості розвитку підприємництва та соціального капіталу в аграрній сфері. *Агросвіт: наук.-практ. журнал*. 2008. № 11 черв. С. 4–10.

74. Шпикуляк О. Г. Теоретичні засади розвитку підприємництва в інституційному механізмі ринку. Розвиток малих аграрних підприємств в ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність: монографія / Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Лупенко Ю.О., Шпикуляк О.Г., Малік М.Й. та ін.]; за ред. О.Г. Шпикуляка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с. С. 8 – 12.

75. Шумпетер Й.А. Теорія економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу. Київ, 2011. 242 с.

76. Чалюк Ю. Глобальні соціально-економічні наслідки російсько української війни. *Економіка та суспільство*. 2022. № 37. С. 1-10. DOI: 10.32782/2524-0072/2022-37-54

73

77. Час для роботи: як відновлювався та адаптувався український бізнес за рік війни // УНІАН: [Веб-сайт]. 2023. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/chas-dlya-roboti-yak-vidnovlyuvavsya-ta-adaptuvavsya-ukrajinskiy-biznes-za-rik-viyni-12154170.html>

78. Черничко Т. В., Грицько В. В., Мигович А. О. Сучасні тенденції, роль та перспективи розвитку підприємств малого бізнесу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*. 2022., вип. 55 Т. 27. С. 29-34.

79. Ціна на нафту // Мінфін: [Веб-сайт]. URL: <https://index.minfin.com.ua/markets/oil/>

80. CID.Center. «Стан та потреби бізнесу на війні: результати січневого опитування». CID.Center, Січень 2023. URL: <https://cid.center/the-state-and-needs-of-business-at-war-results-of-the-january-2023-survey/>.

81. Friedman M. The Social Responsibility of Business is to increase its Profit. New York Times Magazine. September, 13, 1970. P. 122 – 126. 82. Forbes. «Що буде з ВВП, курсом та цінами в Україні: прогнози Goldman Sachs, JPMorgan, Moody's та інших про майбутнє української економіки». Forbes Україна, 07.12.2022. URL: <https://forbes.ua/ru/money/shcho-bude-z-vvp-kursom-ta-tsinami-v-ukraini-prognozi-goldman-sachs-jpmorgan-moodys-ta-inshikh-pro-maybutne-ukrainskoi-ekonomiki> 07122022-10321. 83. OpenDataBot. «Дані про бізнес під час війни» / «Data on Business During the War». URL: <https://opendatabot.ua/war>.

84. Ukraine: Rapid Damage and Needs Assessment // United Nations Ukraine: [Website]. 2023. URL: <https://ukraine.un.org/en/224376-ukraine-rapid-damage-and-needs-assessment>